

VAKUFNAMA ZA DŽAMIJU U RASTOCI KOD KLJUČA PRED DUŠU UMRLE MAKBULE KULENOVIĆ ROĐ. FILIPOVIĆ

(26. rebî'u-l-âhir 1325 A. H. / subota, 8. VI 1907 A. D.)

*Uspomeni naše voljene tetka-Bule,
dr Makbule Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu
Crnoglavić (Rastoka kod Ključa 1912-New
York City 1997), pitomice Gajreta i prve
Bošnjakinje sa specijalizacijama iz
ginekologije i anesteziologije. Tetka-Bula je
najdostojanstvenije nosila ime vakife, svoje
tetke po ocu.*

Nenad Filipović

Apstrakt

U radu se objavljuje kritički prevod vakufname Makbule Kulenović rođ. Filipović za džamiju u Rastoci, sastavljene 8. VI 1907. godine. Vakufnama je potekla iz posljednje oporučne volje Makbuline koju je iskazala nekoliko dana pred svoju smrt svome bratu Husein-begu Filipoviću. Pored prevoda, u radu se vakufnama analizira kao historijski izvor. Kontekstualizovana je kombinacijom arhivističke mikrohistorije i oralno-historijske analize usmenih memorata poteklih iz Makbuline uže porodice. Prema Makbulinoj oporuci i vakufnami, u džamiji u selu Rastoka trebali su se obavljati vjerski obredi određenog karaktera, a Makbula se pobrinula i za troškove džamijske rasvjete. Uvakufila je iznos od 400

kruna. To njeno zavještanje svrstava u niz srednjih novčanih vakufa toga doba. U radu se analizira i Makbulin porodični krug, posebno koloritna ličnost njene majke Hanumice Filipović rođ. Đumišić.

Ključne riječi: Makbula Kulenović rođ. Filipović, Hanumica Filipović rođ. Đumišić, Husein-beg Filipović, Mahmut-beg Filipović, Fehim-efendija Đumišić, Rastoka, džamija, oralna historija, patrijarhalizam, historija žene.

U drugoj knjizi takozvanog „sidžila vakufnama“ u Gazi Husrev-begovoj biblioteci sačuvana je vakufnama za džamiju u selu Rastoka kod Ključa, sastavljena 26. rebî’u-l-âhira 1325 A. H. / subota, 8. VI 1907 A. D.¹ Uvakufljenje je nastalo pred dušu tada već umrle Makbule Kulenović rođ. Filipović, do svoje smrti nastanjene u Bosanskom Petrovcu i žene Ali-bega Kulenovića iz istog mjesta, a rođene u Rastoci kod Ključa, kao ćerka hadži-Ahmed-bega Filipovića iz Rastoke kod Ključa i Hanumice rođ. Đumišić iz Banje Luke i Istanbula. Vakufnama je sastavljena na osmanskome jeziku na osnovu ranije Makbuline oporučne izjave (*vaşiyyet*) kojom je Makbula odredila uvakufljenje i postavila svoga najstarijeg brata Husein-bega Filipovića za izvršioca njene oporučne volje (*beni vaşi-yi muxtâr naşb u ta’yîn*). Husein-beg Filipović, punim imenom Husein Hifzi-beg², iz sela Rastoka, područnog kadiluku Ključ, pristupio je šerijatskom sudu u Ključu i saopštio oporučnu izjavu svoje umrle sestre Makbule o njenom uvakufljenju. Tadašnji ključki kadija u zastupstvu (*el-müvellâ xilâfeten*) odnosno nâ’ib - pomoćni kadija, izvjesni Salih Safvet³ sastavio je osmanski tekst vakufname na osnovu navedene izjave, dne 26. rebî’u-l-âhira 1325 A. H. / subota, 8. VI 1907 A. D. Nedavno je objavljen osmanski tekst te vakufname⁴, u jednom, i što se tiče cjelokupnog projekta, a i što se tiče vakufname koju obrađujemo,

¹ Sarajevo, Gazi Husrev-begova Biblioteka, *Sidžil Vakufnamâ*, II, p. 233. Tri sidžila vakufnama nastala su nakon uspostavljanja Vakufske direkcije u Sarajevu, ranih osamdesetih godina XIX vijeka. U njima su upisani prepisi mnogih ranijih vakufnama za Bosnu, te su u njih konsektivno upisivani prepisi novih vakufnama i ostalih dokumenata vezanih za vakufske predmete nastajalih po šerijatskim sudovima diljem Bosne, od ranih osamdesetih godina XIX vijeka do zvaničnog prestanka rada šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini, 1946. godine. Više o tome, sa spiskom prepisâ vakufnamâ i ostalih dokumenata: Zejnil Fajić, “Popis Vakufnama iz Bosne i Hercegovine Koje se Nalaze u Gazi Husrev-begovoj Biblioteci u Sarajevu”, *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, V-VI, 1978, pp. 245-302, poseb. na p. 263 (podatak o vakufnami Makbule Kulenović rođ. Filipović).

² O ovoj dvočlanoj imenskoj formuli biće više riječi u nastavku rada.

³ O identitetu ovog kadije biće riječi u nastavku rada.

⁴ *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, I, ed. Mevlüt Çam et alii, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları), 2016, pp. 168-69. Radi se o prvom svesku višetomnog zbornika.

ne baš sretnom izdanju.⁵ U našem radu ponudićemo bosanski prevod navedene vakufname, sa historiografskom analizom. Historiografska analiza biće utemeljena na kombinaciji istraživanja dokumentarne građe te oralne historije. Na najfrapantnije greške u čitanju originala isprave ukazaćemo u fusnotama uz prevod, na odgovarajućim mjestima.

Prevod vakufname

NASLOVNA NAPOMENA: Ono što je unutar nje⁶ jeste uvakufljenje.

OVJERA: U slova poredao preponizni i ubogi u Onome⁷ čija visokoslavnost neka je opštepočastvovana, Salih Safvet, šerijatski sudija u zastupstvu u Ključu.

POTPISNA OZNAKA: Salih Safvet.

OSNOVNI TEKST: Stanovnik u selu Rastoka, područnom kadiluku Ključ, opštepoznati uglednik Filipović Husein-beg, sin umrlog hadži-Ahmed-bega, bez sudsko-prisilnog poziva⁸, dne osmog juna 1907⁹, pristupio je u šerijatsku sudnicu pomenutog kadiluka pa je, na zasjedanju časnog šerijatskog suda koji je uvijek potrebit da mu se iskaže štovanje, izjavio određene riječi i objasnio svoju

⁵ Osmanski tekstovi vakufnama u navedenom izdanju dati su popularnom, pojednostavljenom i nenaučnom, transkripcijom, a ne naučnom transliteracijom. Time je iznevjerena osnovna svrha svakog izdanja rukom pisanih spomenika. Naime, savremeno izdanje nekog starog, rukom pisanog, teksta mora vjerno predočavati grafijsko-jezičku sliku originala kako bi, u slučaju gubitka originala, izdanje u potpunosti moglo da zamijeni original. Na osnovu izdanja kao što je pomenuto ankarsko izdanje bosanskih vakufnama ne bi bilo moguće vjerno rekonstruisati osmanski original, ako bi se za tim iskazala potreba. Takođe nije moguće vršiti paleografska te jezička ispitivanja tekstova na osnovu ovakvih popularnih izdanja. Nadalje, bosanska toponimija te antroponimija u ovom izdanju rješavana je pretežno neuspješno. Greške u čitanju su nebrojene. Ponekad začudi da su greške pravljene i u ustaljenom, univerzalnom, formularu osmanskih kadijskih dokumenata i vakufnama. Za sve ovo ne treba toliko teretiti turske obrađivače ovih teških tekstova. Radije se treba zapitati zašto Gazi Husrev-begova biblioteka nije bila suizdavač izdanja za koje je ustupila prvorazredni primarni izvor od nultog nacionalnog značaja? Zašto u projekat nisu bili uključeni renomirani sarajevski i/ili bosanski stručnjaci za rad na vakufnamama i kadijskim dokumentima? U vrijeme izrade zbornika takvi stručnjaci su zaista djelovali u tri sarajevske ustanove: Gazi Husrev-begova biblioteka, Orijentalni institut, Institut za historiju.

⁶ Tj. vakufname.

⁷ Misli se na Allaha, Boga.

⁸ U originalu: *bi-lā da'vet*. Takvom formulom se u osmanskim kadijskim dokumentima isticalo da je stranka pristupila sudu svojevrijedno, bez sudske prisile.

⁹ U osmanskim kadijskim dokumentima iz Bosne i Hercegovine nastalim u razdoblju 1878-1918 sve je češća, od oko 1900. godine posebno, paralelna upotreba hidžretskih te gregorijanskih datuma. O ustanovi kadije u BiH u vrijeme austro-ugarske uprave vid. Hana Younis, *Biti Kadija u Kršćanskom Carstvu. Rad i Osoblje Šerijatskih Sudova u Bosni i Hercegovini 1878-1914*, Historijske Monografije, XXI, (Sarajevo: Institut za Historiju), 2021.

namjeru ovako: “Prije nekoliko dana umrla je moja sestra po oba roditelja, žena Petrovčanina¹⁰ Kulenović¹¹ Ali-bega, Makbula, ćerka umrlog hadži-Ahmed-bega Filipovića. Međutim, još za života i bivši u stanju potpune umstvene uračunljivosti i neokrñjenog razuma oporučila je trećinu svoga imetka odnosno četiri stotine kruna vakufu časne džamije u našem selu Rastoka, a mene je imenovala i postavila za odabranog izvršioca oporuke za neoborivo stavljanje na snagu i provedbu njene posljednje volje.” I kako je on¹² pokrenuo parnicu izjavivši da je njegova umrla sestra odredila oporučivši i propisavši sljedeće: pomenuti iznos od četiri stotine kruna treba šerijatskim načinom staviti pod kamatu¹³, s time da se od godišnje kamate što će da se privredi po dvije prve petine dâ za jednu

¹⁰ U originalu: *Petrofçali*. Odnosi se na krajišku kasabu Bosanski Petrovac u kojoj je bilo nastanjeno više grana i kuća porodice Kulenović (Bukovače, Čovke, Šinikdžije, Bare, Hadžikadibegovići, Suhaje, Vodenice itd.).

¹¹ U izdanju: *Kolnoviç*. Recte: *Qulenoviç*. Na svim mjestima gdje original navodi ovo čuveno bosansko begovsko prezime u ancarskom izdanju susrećemo navedeno pogrešno čitanje.

¹² Tj. Husein-beg Filipović.

¹³ Ne slažemo se sa ahistorijskim i apologetskim zamagljivanjem koje termine izvedene iz arapskog korijena *rbh* prevodi i / ili tumači iskonstruisanim terminom *riplod*, preuzetim iz modernog tzv. islamskog bankarstva, sa čitavom nehanefijskom poputbinom te grane bankovnog poslovanja. Cf. Aladin Husić, “Novčani Vakufi u Bosni u Drugoj Polovini 16. Stoljeća”, *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXXII, 2011, pp. 35-59. Za osmansko shvatanje izvedenica iz arapskog korijena *rbh* vid. Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*³, fotostatski reprint izdanja iz 1892, (İstanbul: ÇağrıYayınları), 2006, col. 962b, s. vv. **ribh**, **ribhî**. O kreditu i kamati te sa njima usko povezanim novčanim vakufima u osmanskoj Bosni i na osmanskom Balkanu u razdoblju XV-XX vijek vid. Osman A. Sokolović, *O Kreditima u Bosni za Turske Uprave (1463.-1878.)*. (Naročito *Obzirom na Vakufske i Pupilarne Gotovine*). *Djelomično Pretiskano iz „Osvita“*, (Sarajevo: Tiskara „Bosanska Pošta“), 1944, poseb. na pp. 3-4, 6-9, 24-27, 34-37, 39-45 et passim; Avdo Sućeska, “Vakufski Krediti u Sarajevu u Svjetlu Sidžila Sarajevskog Kadije iz Godine 973, 974 i 975 / 1564-1565-1566”, *Godišnjak Pravnog Fakulteta u Sarajevu*, II, 1954, pp. 343-78; Snježana Buzov, “Značaj Bosne za Razumijevanje Osmanskog Pravnog Sustava i Osmanske Pravne Prakse”, *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, LX, 2010, pp. 311-24, na pp. 320-22; Nihad Dostović, “O Gotovinskim Vakufskim Kreditima u Tuzlanskom Sidžilu 1644-1646”, *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, LXIII, 2013, pp. 221-32; idem, “Waqfs of Tuzla / Memlehatayn in the Zvornik (İzvornik) Sanjak According to the Tuzla Sicil from 1644-1646: An Overview”, *Vakıflar Dergisi*, LX, 2023, pp. 73-88; Aleksandar Fotić, “O Fajdi i Amanetu, XVI-XVIII Vek (I Ponešto o Kreditu na Osmanskom Balkanu)”, *Nomophylax: Zbornik Radova u Čast Srđana Šarkića*, edid. Marko Božić i Tamara Ilić, (Beograd: Pravni Fakultet Univerziteta Union i Službeni Glasnik), 2020, pp. 423-46; Emir Demir, “Šerijatskopравни Aspekti Novčanih Vakufa”, *Novi Muallim*, XXVI / 102, 2025, pp. 81-86. O istoj problematici i vezi sa Osmanskim Carstvom uopšte vid. Ömer Lütüfî Barkan, “Edirne Askerî Kassâmina Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”, *TTK Belgeler*, III/5-6, 1966, pp. 1-479, na pp. 31-46. Za klasično učeno hanefijsko viđenje ove problematike, nenatrunjeno modernim ideologijama, vid. Ömer Nasuhî Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilahât-i Fikhiyye Kamusu*, V, (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi), 1952, pp. 104-09 et passim.

časnu hatmu¹⁴, a po dvije druge petine za jedan časni mevlud¹⁵, što će se oboje svake godine učiti u pomenutoj časnoj džamiji, a preostalu jednu petinu iznosa treba takođe potrošiti na rasvjetu pomenute časne džamije, i u tom trenutku je od njega zatraženo da za svoju parničnu tvrdnju ponudi valjan dokaz. I kada su svjedoci koje je on predočio sudu, Filipović Sulejman-beg¹⁶, stanovnik u selu Rastoka, i Filipović Ali-beg¹⁷, stanovnik u kasabi Ključ, pristupili zasjedanju časnog šerijatskog suda u svrhu svjedočenja¹⁸, oni su izjavili sljedeće: “Zaista znamo da je pomenuta umrla, žena Kulenović Ali-bega, Makbula, ćerka umrlog hadži-Ahmed-bega, još za života i bivši u stanju potpune umstvene uračunljivosti i neokrnjenog razuma, oporučila trećinu svoga imetka u iznosu četiri stotine kruna pod pomenutim uslovom na opisani način vakufu časne džamije nalazeće se u selu Rastoka te da je svoga brata po oba roditelja, na ovom zasjedanju prisutnog Filipović Husein-bega imenovala i postavila za

¹⁴ Obredno učenje cjelokupnog teksta Kur’ana pred nečiju dušu.

¹⁵ Obredni spjev u čast Poslanika Muhammeda. Najvjerovatnije se u ovom slučaju mislilo na poznati osmanski mevlud Sulejman-čelebija (u. cca 1412 A. D.). U Bosanskoj krajini je sve do početka osamdesetih godina XX vijeka kao vid posmrtnog obreda bilo uobičajeno učenje tzv. *žalosnih mevluda*, najvjerovatnije po uzoru na Istanbul, a ne *tevhida* koji su u Bosanskoj krajini smatrani za *sarajevski običaj* i nešto neopravdano. Pored sâmog spjeva, na tim mevludima učile su se i tzv. *žalosne ilahije*, najčešće na osmanskom jeziku. Takođe se u dijelovima Bosanske krajine i Jugozapadne Bosne na tim mevludima dijelila i tzv. *mrtvačka halva* što je takođe najvjerovatnije preuzeto iz istanbulskih posmrtnih običaja. Takva halva bila je dio posmrtnih običaja i u Travniku, koliko znamo. O *mrtvačkoj halvi* kao posmrtnom običaju u Istanbulu oko polovine XVII vijeka vid. Cemal Kafadar, “Ben ve Başkaları. On Yedinci Yüzyıl İstanbulu’nda Bir Dervişin Güncesi ve Osmanlı Edebiyatında Birinci Ağızdan Anlatılar”, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken. Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, (İstanbul: Metis Yayınları), 2009, pp. 39-71, na p. 64.

¹⁶ Ovo je bio Sulejman-beg Filipović *Kurbalički*, veleposjednik i poslovni čovjek iz Ključa, sa imanjima i u Rastoci i u Sredicama. Bio je bliski rođak Hanumicinog, Makbulinog, i Husein-begovog zeta Ali-bega Filipovića. Godine 1936 izabran je za potpredsjednika Vakufsko-mearifskog sabora IVZ u Bosni i Hercegovini. Izgubio je glavu, sa više muških članova svoje proširene porodice, u pokolju koji su u njegovom domu, tražeći zlato i dragocjenosti, u Ključu 1942/1943. godine počinili *ustanici-četnici-partizani*. Rasim Hurem je saopštio Muhamedu Filipoviću da je pronašao dva izvještaja o tom pokolju, sa zahtjevom da se počinioi sankcionišu, koje su sastavili Slavko Rodić i Ljubo Babić te uputili Vrhovnom štabu NOVJ i Zavnobih-u. Istraživači bi trebali da obrate pažnju i na ovaj mini-pogrom koji je izvrstan predložak za jednu historiografsku problemsku *case study*, ukoliko je arhivska građa o kojoj je govorio Hurem sačuvana i / ili dostupna.

¹⁷ O identitetu ove ličnosti biće riječi u nastavku rada.

¹⁸ U izdanju dio navedene formule nije baš najsrtnije pročitano: *eserü'l-İstihād*. Recte: *isrû l-İstihād*. Up. Nenad Filipović, *Acta Ottomanica Sarajevoensia. (Osmanski Dokumenti Arhiva OIS UNSA-Studijski Katalog)*, (Sarajevo: CIR UNSA), 2024, p. 203 (n. 586). Arhivistički nedovoljno iskusne i filološki ne baš najbolje spremne anarske izdavače zavela je ditografija-grafijska pojava u kojoj su dva fonološki i značenjski različita leksema napisana identičnom grafijom ligature u arapskom pismu.

odabranog izvršioca oporuke.” I budući da je svaki od njih¹⁹ pred njim lično²⁰ izvršio šerijatsko svjedočenje preko propisanog postupka izjavivši sljedeće: “Mi smo toj stvari svjedoci na opisani način i povrh toga iznosimo šerijatsko svjedočenje”. Pa su svjedočenja navedenih oboje svjedoka pri presvjetlom šerijatskom sudu prihvaćena na tom mjestu.²¹ Te nakon što je donesena presuda da je ono što je oporučila pomenuta umrla, žena Kulenović Ali-bega, gospa²² po imenu Makbula, ćerka umrlog hadži-Ahmed-bega, još za života i bivši u stanju potpune umstvene uračunljivosti i neokrnljenog razuma, vakufu časne džamije sela Rastoka a to je četiri stotine kruna kao trećina njenog imetka s time da se, nakon stavljanja pod kamatu na šerijatski način, od onoga što će se privrediti kao godišnja kamata utroše po dvije petine na učenje jedne časne hatme, po druge dvije petine na učenje jednog časnog mevluda, i zatim jednu petinu na rasyjetu pomenute džamije šerijatski utemeljeno oporučenje te da se tu radi o šerijatski zdravom vakufu, a budući da je šerijatski sud pospješio da se pomenuti izvršilac oporuke, Filipović Husein-beg, očitovao da će postupati prema pomenutoj oporučno-vakufskoj odredbi s posebnom pažnjom na provedbi posljednje volje umrle i da će u svemu tome biti brižljiv, ono što se dogodilo ispisano je i slovima nakićeno. Zavedeno dne dvadeset i šestog rebi’u-l-âhira u godini hiljadu i tri stotine i dvadeset i petoj od hidžreta onoga pri kome su sva slava i čast.²³

SVJEDOCI: Svjedoci čina:

[1.] Filipović Sulejman-beg

[2.] I Ali-beg Filipović

[3.] I ostali među prisutnima

¹⁹ Tj. svjedoci Sulejman-beg Filipović iz Rastoke i Ali-beg Filipović iz Ključa.

²⁰ Tj. pred izvršiocom oporuke Husein-begom Filipovićem. Izraz *bi-l-muvācehe* bukvalno znači “njemu u lice”, ali smo izbjegli takav prevod jer on u bosanskom jeziku ima pežorativan prizvuk.

²¹ U izdanju: *hîn-i kabûlde*. Recte: *ḥay(y)iz-i qabûlde*. Up. Nen. Filipović, *Acta Ottomanica*, p. 154. Neodgovarajuće čitanje u ankerskih izdavača prouzrokovano je nedovoljnom upućenošću u formular osmanskih kadijskih dokumenata (*şakk*) budući da je izraz *ḥay(y)iz-i qabûlde* potvrđen nebrojenim primjerima u takvim dokumentima.

²² O prevođenju osmanskog honorifika tj. nezvanične titule za žensku osobu, obično ili udatu ili stariju, *xātūn* bosanskim arhaizmom *gospa* vid. Nenad Filipović, “Paša Nuhbegović i Braća Gagići”. *Specto*, II, 2025, pp. 13-53, na p. 20 (n. 30).

²³ Tj. subota, 26. VI 1907 A. D.

Salih Safvet-efendija Demirović-ključki kadija i sastavljač vakufname

U sâmoj ispravi njen sastavljač je naveden kao Salih Safvet, pomoćni kadija u kadiluku Ključ. Austro-ugarski arhivski izvori, memoarski spisi iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije, te oralno-historijski memorati koji su bili živi i među ključkim ograncima porodice Filipović i među starijim stanovništvom Ključa i okoline znaju za kadiju Salih-efendiju Demirovića. On je među Ključanima i okolnim stanovništvom uživao veliki ugled. Salih Safvet-efendija Demirović rođen je u Kulen-Vakufu 1872. a umro u Ključu 14. februara 1933.²⁴ Prema navedenom nekrologu, Salih-efendija Demirović je završio Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu jula 1897. godine. Austro-ugarska građa nadopunjuje te podatke tako što prema njoj znamo da je Salih-efendija bio šerijatski sudski vježbenik u Sarajevu od 7. III 1898, šerijatski sudski vježbenik u Mostaru od maja 1898. do 1900. godine. Nakon toga Salih-efendija postaje u decembru 1900. vježbenik pri Vrhovnom šerijatskom sudu u Sarajevu gdje ostaje do kraja juna 1903. U julu 1903. imenovan je za šerijatskog sudskog vježbenika u Ključu, a za kadiju u Ključu postavljen je u decembru 1903. i analizirani austro-ugarski dokumenti ga tako bilježe sve do 1914. godine.²⁵ I nekrolog kadiji Demiroviću i oralno-historijski memorati starijih Ključana koji su bili na životu prije 1992. godine potvrđuju da je Demirović bio kadija u Ključu i nakon 1914. sve do svoga penzionisanja, 30. VI 1926. Nastavio je da živi u Ključu gdje je i umro 14. februara 1933. Penzionisan je u pedeset i četvrtoj godini života, nakon dvadeset i osam godina službovanja, a umro je sa otprilike šezdeset i dvije godine. Prema nekrologu, iza njega je tada, 1933. godine, ostalo osmoro djece od kojih je samo jedno steklo svoj kruh. Sve ovo govori o nezavidnom položaju kadija u Kraljevini Jugoslaviji, o njihovom čestom ranom penzionisanju, što je svakako stvaralo niz problema za održavanje i napredak njihovih porodica. O svemu tome bi buduća istraživanja trebala da kažu nešto više. Ovakva prerana

²⁴ *Merhumov Poštovatelj*, "Merhum Salih ef. Demirović", *Islamska Svijest*, II / 1933, № 29, p. 6. Prema izjavi Nedima Filipovića datoj, još 1979, i autoru rada i ostalim članovima njegove porodice a u prisustvu Salih-efendijinog unuka po tankoj krvi, rahm. Saliha Jalovčića, nekada poznatog narodnog umjetnika-virtuoza na fruli i člana Narodnog orkestra RTV Sa, Nedim Filipović je autor citiranog dopisa. Dopis je nastao kada je Nedim Filipović, kao svršeni Šerijatske gimnazije, bio student prve godine orijentalistike u Beogradu. Njegovo napredovanje u orijentalnim jezicima Salih-efendija je pomno pratio. Inače je Nedim Filipović imao visoko mišljenje o Salih-efendijinoj učenosti i etičnosti. A Muhamed Filipović je održavao decenijama veze sa porodicom kadije Demirovića, posebno sa njegovom ćerkom udatom Jalovčić i njenim sinovima rahm. Farukom i rahm. Salihom Jalovčićem.

²⁵ H. Younis, *Biti Kadija*, pp. 320, 352.

penzionisanja, poput Demirovićevog, često se nalaze u građi i treba ispitati jesu li ona imala političku pozadinu.²⁶

Tekst vakufname koji je sastavio Demirović pisan je besprekornim osmanskim jezikom. Pored svih finesa osmanskog visokog funkcionalnog stila, Demirović je savršeno vladao osmanskim pravnim jezikom i formularom kadijskih dokumenata (*şakk*). Demirović se školovao samo u Sarajevu, na Šerijatskoj sudačkoj školi. Bio je ono što se tada zvalo *nuvablija*²⁷, a ne *carigradlija* odnosno vjersko-pravni učenjak školovan na najvišim školama u Istanbulu. Međutim, Demirovićevo vladanje osmanskim jezikom nije ni najmanje zaostajalo za onim u svršenikâ najviših istanbulskih medresa i nastavnih zavoda kao što je, na primjer, bio Demirovićev imenjaka Salih Safvet-efendija Bašić (Duvno 1873-Duvno 1948).²⁸ Nije Demirović bio jedini svršeni sarajevske Šerijatske sudačke škole koji je tako suvereno vladao osmanskim jezikom. Spisak takvih kadija bi mogao biti dugačak: počev od Fehim-efendije Spahe pa sve do hafiz-Omer-efendije Mušića.

U sâmoj osmanskoj ispravi kadija Demirović je naveden kao kadija u zastupstvu u kadiluku Ključ (*el-müvellâ xilâfeten*). Drugim riječima, u dokumentu se kadija-sastavljač opisuje kao nâ'ib-pomoćni kadija, kadija-pripravnik. No, već navođena austro-ugarska građa pokazuje da je Salih Safvet-

²⁶ Ipak je u najskorije vrijeme pitanje primijećeno: Mehmed Hodžić, *Od Mostara do Beograda. Politička i Društvena Djelatnost Šerifa Arnautovića*, Historijske Monografije, XXXIV, (Sarajevo: 2025), p. 201. Hodžić citira i jedan analitički članak o navedenom pitanju, iz 1943, izuzetno sposobnog i kompetentnog šerijatskog sudije, tada mladog Abdulaha Škaljića, koji će se kasnije pročitati svojim epohalnim rječnikom turcizama u sh/hs odnosno bosanskom jeziku.

²⁷ Izraz potiče od osmanskog naziva za sarajevsku Šerijatsku sudačku školu: *Mekteb-i nüvvâb*, a izraz *nüvvâb* je arapski razlomljeni plural arapske imenice *nâ'ib*-pomoćni kadija, kadijski pripravnik, kadijski vježbenik. U starijem sarajevskom govoru bile su česte izgovorne varijante *nevâb*, *nevâblija*. Takav smo izgovor nebrojeno puta čuli od osoba koje su život provele u neposrednoj blizini te škole kao što su rahm. gđa Fahrija Fadilpašić rođ. Hrasnica i rahm. gđa Rasema Čustović-Kapetanović rođ. Musakadić (Musakadija) sa kojima smo bili u višedecenijskom bliskom prijateljstvu, a muž gđe Čustović-Kapetanović, rahm. Nadir Kapetanović, nekada naučni saradnik Biološkog instituta u Sarajevu i ihtiolog, bio nam je bližnji rođak.

²⁸ Uporedi Demirovićev osmanski jezik sa jezikom Bašićevih osmanskih članaka: *Bosna-Hersek'te Bir Osmanlı Aydını Salih Safvet Başıç*, haz. Dr. Genç Osman Geçer, (Tuzla: Arhiv Tuzlanskog Kantona), 2009, passim. Bašićevi osmanski članci potvrđuju da je on bio jedan od najvažnijih bošnjačkih javnih intelektualaca u vremenu prije 1918, veoma obrazovan i nepotkupljiv. Treba navesti još i to da su oko 1924. ministarstva prosvjete i vjerâ Kraljevine SHS svršenicima sa najvišim istanbulskim diplomama (Bašić, Salim-efendija Muftić, Šakir-efendija Mesihović, Derviš-efendija M. Korkut i dr.) nostrifikovali titule doktora prava i teologije, što se jasno vidi iz napomena sa pečatima tih ministarstava u originalnim istanbulskim idžazetnamama hafiz-Šakir-efendije Mesihovića koje smo imali prilike vidjeti u privatnim rukama.

efendija Demirović bio pomoćni kadija u Ključu, samo jedno kratko vrijeme, mnogo prije nastanka isprave čiji se prevod i analize nude u ovom radu. On je bio ključki pomoćni kadija samo u razdoblju juli-kraj novembra 1903., jer je već u decembru 1903. postavljen za kadiju u punom kapacitetu u Ključu. Otkuda ta razlika? Smatramo da se radilo o konzervativizmu osmanskog formulara, a ne o odrazu stvarnog statusa ključkog kadiluka 1907. godine. Naime, tokom osmanske uprave Ključ je zaista bio zastupnički kadiluk-nijabet²⁹ o čemu svjedoče brojne isprave iz razdoblja osmanske uprave.³⁰ Iz obilne građe za razdoblje 1878-1918. jasno je da je iza 1878. godine u Bosni nestala trostepena podjela na mullaluk, kadiluke, i nijabete te da su svi šerijatski sudovi imali status kadiluka, a stvoren je, po ugledu na austrijski pravni sistem i Vrhovni šerijatski sud. Jedino se u formularu osmanskih isprava sastavljenih po šerijatskim sudovima koji su prije 1878. godine bili u rangu nijabeta formalno održalo zvanje *el-müvellā xilāfeten* odnosno *nā'ib*. Moglo bi se pasti u iskušenje da se ovakve promjene u praksi šerijatskog prava u Bosni u vremenu 1878-1918. olako proglaše *kolonijalnim islamskim pravom*, povodeći se za nekim studijama o šerijatskom pravu u britanskim te francuskim kolonijama u vremenu cca 1830-cca 1945 No, to je varljiva, neutemeljena analogija. I u Austro-Ugarskoj i u Ruskom Carstvu moguće je govoriti o modernizaciji te evropeizaciji šerijatskog prava pod hrišćanskom suverenom, ali nije moguće govoriti o kolonijalnom islamskom pravu poput tzv. *Anglo-Mussulman Law* u Britanskoj Indiji jer je takvo kolonijalno pravo predstavljalo i drastičnu promjenu i temeljno glajhšaltovanje šerijatskog prava sa britanskim tzv. *Common Law*.³¹ Takva intruzija i duhovno-praktično nasilje mnogo su manje bili prisutni u praksi šerijatskog prava u francuskim kolonijama, ali u Austro-Ugarskoj te u Ruskom Carstvu takvih drastičnih nametnutih promjena nije bilo što potvrđuju sve relevantne studije o Islamu u ta dva stara, nekolonijalna, carstva.³²

²⁹ O ustanovi nā'iba-pomoćnog kadije u osmanskoj Bosni vid. Nen. Filipović, "Paša Nuhbegović i Braća Gagići", pp. 14, 42-43, sa navedenom svom ranijom relevantnom sekundarnom literaturom.

³⁰ O tome npr. vid. Nen. Filipović, *Acta Ottomanica*, passim.

³¹ O tome, posebno u vezi sa vakufom vid. Gregory C. Kozlowski, *Muslim Endowments and Society in British India*, (Cambridge, UK: Cambridge University Press), 1985.

³² U tom smislu publikacije čiji su autori Bougarel, Greble, Gelez, u velikoj mjeri preuzimajući viđenja Aleksandra Popovića (Alexandre Popovic), na pogrešnom su tragu. Za žaljenje je što su ti neutemeljeni pogledi doživjeli izvjestan *vogue* u bosanskoj literaturi sa naučnim pretenzijama, te, još i više, u nekim neformalnim interesnim grupama unutar sarajevskog historičarskog, pravničkog, te ilmijanskog esnafa. Zašto se u kontekstu Austro-Ugarske i Ruskog Carstva ne može govoriti o kolonijalnom Islamu najbolje objašnjava Robert D. Crews, *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press), 2006. Za

Ostaje nam da se osvrnemo na jednu značajnu pojedinost koju je sačuvala ova isprava. Ona naime ličnost kadije-sastavljača navodi samo sa dvostrukom formulom ličnog imena tj. Salih Safvet. Nema ni osmanskog lakaba-priimenka niti osmanizovanog slovenskog bosanskog pravog prezimena u antroponimijskoj formuli kadije-sastavljača, za razliku od ostalih ličnosti pominjanih u ispravi. Što se tiče tih drugih ličnosti data su njihova prezimena u osmanizovanom obliku slovenskog bosanskog originala. Kadija je zvanično nosio dva imena, u skladu sa raširenim osmanskim običajem. Najčešće su se muškoj djeci davala imena u takvoj formuli kombinacijom jednog pejgamberskog imena i jedne pohvalne odlike (*şifat*). Postojali su ustaljeni dubleti kao Ali Fehmi, Mustafa Nurudin, Mustafa Hajrudin, Derviš Salih, Mahmud Asaf, Salih Safvet, ali su postojale i neke rjeđe kombinacije standardnih imena i rijetkih pridjevskih izraza arapskog te perzijskog porijekla.³³ Dvostruka formula se protezala i na žensku antroponimiju (npr.

kritiku "anti-orijentalističkog neo-orijentalizma" u spisima Emily Greble vid. Dženita Karić & Harun Bulyina & Piro Rexhepi, "Feel-Good Orientalism and the Question of Dignity. A Review Essay on Emily Greble's *Muslims and the Making of Modern Europe*". Elektronski objavljeno na: themaydan.com / 2023/ 02 / feel-good-orientalism-and-the-question-of-dignity, 2. II 2023, a najskoriji naš pristup je od 3. III 2026.

³³ O toj pojavi instruktivno prvorazredno svjedočanstvo donosi zvanični austro-ugarski bosanski prevod jedne predstavlke koju su članovi Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije uputili šejhu-l-islam u Istanbul, 8. III 1908, u vezi sa pitanjem menšure—izbora, imenovanja, te zvaničnog svečanog dekreta o postavljenju reisu-l-uleme bosanskih muslimana. Izlistaćemo prvo oblik iz potpisa, a pored njega ćemo dati oblik uobičajen u drugim izvorima i sekundarnoj literaturi te usmenoj predaji: Fadilpašić Essejjid Mahmud Asaf=Mahmud-beg Fadilpašić; Defterdarija Muhamed Sun-i=Muhamed-beg Teftedarija; Miralempašić Derviš Rušdi=Derviš-beg Miralem; Džinić Mahmud-el-Feal=hadži-Mahmud-beg Džinić; Cerić Husein Husni=Husein-beg Cerić; Tuzlapašić Muhamed Bakir=Bakir-beg Tuzlić; Arnautović Mehmed Šerif=Šerif-efendija Arnautović; Karabeg Muhamed Nuri=Muhamed-efendija Karabeg; Bišćević Mehmed Vasif=Vasif-beg Bišćević Privilica; Filipović Zaim Sidki=Zaim-beg Filipović Topal. Vid. *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za Vjersku i Vakufsko-Mearifsku Autonomiju*, sabr. i ur. Ferdo Hauptmann, Građa za Proučavanje Političkih, Kulturnih i Socijalno-Ekonomskih Pitanja iz Prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX Vijek), Tom III, (Sarajevo: Arhiv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine), 1967, pp. 543-48, № 270, 8. III 1908. Od devetnaest potpisnika ovog podneska, desetorica su upotrebili dvočlanu imensku formulu u potpisima. Historičari bi trebali da obrate pažnju na pojavu da su nekada u izvorima jedne te iste ličnosti pominjane ili samo pod *zvanim imenom* ili samo pod *nadjenutim imenom*. Pa su tako u sekundarnoj literaturi nastajale fantomske ličnosti. U jednom zvaničnom spisku osoba-aktu Zemaljske vlade koje su dobile pasoš za odlazak na hadž 1905. godine, datovanom u 1906. godinu, navedeni su, između ostalih osoba, i Aza Filipović, udovica veleposjednika, i njen sin Muhamed-beg Filipović, iz Glamoča. Vid. Zijad Šehić, "Putovanje Bosanskohercegovačkih Hodočasnika u Meku u Doba Austrougarske Uprave 1878-1918", *Saznanja*, II, 2008, pp. 65-89, na p. 81. Aza Filipović iz toga dokumenta je hadži-Azemina-hanuma Filipović rođ. Kulenović Bajbut Rajnovačka, inače tetka braće pravnikâ i političarâ dra Džafer-bega i dra Osman-bega Kulenovića i osoba koja je prilikom

Hatidža Hafiza³⁴, Fatma Kamila, Fatma Kanita, Umihana Emina, Đula Emina itd.). Radilo se o običaju koji je u osmanskim izvorima za Bosnu zabilježen još u XVII vijeku i koji je masovnije trajao sve do 1945.³⁵, sa sporadičnim pojavama kasnije.³⁶ S druge strane, u svakodnevnoj komunikaciji, kako svjedoči citirani nekrolog, ali čak i u zvaničnim austro-ugarskim dokumentima, antroponimijska formula je znala biti često jednostruka pa se tako sastavljač u tim izvorima najčešće pominje samo kao Salih-efendija Demirović. Prihvatanje gore opisane dvostruke antroponimijske formule u Bosni predstavljalo je primjer usvajanja istanbulskih kulturnih i običajnih formi, karakterističnih za više slojeve, pa se i u Bosni širenje takvog običaja

svoje udaje iz Kulen-Vakufa u Glamoč, 1861. godine, donijela raskošnu anteriju što se danas čuva u zbirci Bošnjackog instituta kao poklon njenih unuka Aiše Kulenović rođ. Filipović, Nusrete-Nune Filipović, Vakiye-Vake Kapetanović rođ. Filipović, i Emine-Mine Kozarčanin rođ. Filipović, doduše u nekim publikacijama pogrešno datovanu u 1875 i sa pogrešnim mjestom izrade: Glamoč je naveden umjesto Kulen-Vakufa, istinskog mjesta nastanka tog izuzetnog haljetka-prema procjeni Ljiljane Beljkašić-Hadžidedić ta anterija je rijedak primjerak svečane anterije iz druge polovine XIX vijeka, nastale mješavinom sarajevskog i istanbulskog stila u terziluku. Hadži-Azeminin-sin koga dokument naziva Muhamed-beg bio je poznat u porodici te Glamoču kao *adže hadži-Nur-beg* ili u intimnoj porodičnoj komunikaciji *naš Nurija*, (radilo se o o našoj šukunneni po očevoj majci i amidži-stricu naše nene Đule rođ. i ud. Filipović koja je te osobe intimno lično poznavala). Često osmansko dvočlano ime bilo je i Muhamed Nuri (up. Muhamed Nuri-efendija Karabeg iz Mostara, potpisnik navedenog podneska šejhu-l-islam) pa je očito hadži-Azeminin sin imao puno ime Muhamed Nuri-beg ali je u porodici bio poznat po skraćenim varijantama Nur-beg, Nurija, kasnije hadži-Nur-beg. Nepažljivo čitanje dokumenta moglo bi neupućenog istraživača zavesti na pogrešan trag, odnosno da konstruiše postojanje dvije različite osobe, navodnog Muhamed-bega i navodnog Nur-bega.

³⁴ Mehmed Mujezinović, *Islamska Epigrafika Bosne i Hercegovine*, II², Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Sarajevo-Publishing), 1998, pp. 216-17.

³⁵ O tome vid. Nenad Filipović, "Bošnjaci u Bici kod Sente 1697. Godine-Videnje Pjesnika Fidai-bega", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, XL, 1990, pp. 309-33, na p. 319 o antroponimijskim kategorijama *nadjenuto ime* (osm. *göbek ismi*) i *zvano ime* (osm. *maxlas*) u Bosni prije 1945. godine.

³⁶ Avangardni bosanski pjesnik iz šezdesetih i sedamdesetih godina XX vijeka Ahmed Muhamed Imamović rođen je 1944. godine. Prema njegovoj izjavi autoru, njegovi pobožni i islamski upućeni roditelji dali su mu dvostruko lično ime „jer je tako naš pravi običaj“. Zabilježeno u Sarajevu 1981. godine. Kao drugi primjer možemo navesti slučaj poznatog arhitekta-umjetnika i profesora UNSA Ahmeda Đuvića (Đuvo). U porodici on je često zvan isključivo kao Dževdo, kako ga je dosljedno nazivao zajednički nam rođak ing. Mahmut-beg Cvijetić iz Trebinja. Jedan uobičajeni osmanski antroponimijski dublet bio je Ahmed Dževdet (npr. čuveni hroničar iz XIX vijeka Ahmed Dževdet-paša). Tako da smatramo da je učeni Đuvićev otac hadži-Mustaj-beg Đuvo odabrao tu dvostruku antroponimijsku formulu za svoga sina. O hadži-Mustaj-begu Đuvi vid. O. A. Sokolović, *O Kreditima*, pp. 6-7. U staroj rukopisnoj zbirci OIS UNSA, uništenoj u agresorskoj paljevini 17. V 1992. godine. čuvao se poseban fond *Manuscripta Djuvo* koji je sadržavao oko 453 rukopisa na arapskom, osmanskom, i perzijskom jeziku a koje su negdašnji Balkanski institut i Zemaljski muzej otkupili od hadži-Mustaj-bega Đuve u razdoblju 1913-1941. Osnivanjem Orijentalnog instituta, 1950. godine, taj je fond prešao u rukopisnu zbirku OIS UNSA.

može protumačiti ili kao vid potvrde već ostvarenog elitnog statusa ili kao vid aspiracije prema usponu u elitu.

Makbulino zavještanje

Kao što je već izloženo u ovom radu, Makbula Kulenović rođ. Filipović oporučila je, pri zdravoj pameti a pred sâmi kraj svoga života, u prisustvu svoga brata Husein-bega Filipovića trećinu svoga imetka za džamiju u Rastoci kod Ključa. Rastoka o kojoj se govori u Makbulinom zavještanju i vakufnami nazivala se još 1910. *Rastoka turska*. Bila je to seoska opština u srezu Ključ koja je 1910. imala 35 kuća i 179 stanovnika, isključivo muslimana. Pored navedene seoske opštine, na nju se naslanjala *Rastoka hrišćanska*, seoska opština sa 97 kuća i 633 stanovnika, isključivo pravoslavni, prema istom popisu iz 1910.³⁷ Tu se radilo o živopisnom vrhovinsko-visoravanskom selu sa obiljem vode i plodnim okolišem, s puno rastinja i šume, udaljenom nekih petnaestak kilometara od Ključa, na desnoj obali rijeke Sane, ukraj puta prema Gornjem Ribniku. Sam izraz *rastoka* je narodni, drevni, izraz za vododjelnicu, bifurkaciju.³⁸ Najznačajnija voda u centru Rastoke turske zvala se *Jâz* —bio je to ili rukavac ili potočna pritoka Sane— i tekla je pored kuća, čardaka, ahara, i kula najuglednijih domaćinstava iz kruga rastočkih Filipovića.³⁹ To selo je bilo sijelo

³⁷ *Rezultati Popisa Žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. Oktobra 1910*, (Sarajevo: Statistički Odsjek Zemaljske Vlade), 1912, pp. 256-59. U Rastoci se bošnjačko stanovništvo strmoglavo smanjivalo nakon intervala 1942-1943. godina. Tako je 1971. godine Rastoka imala 17 bošnjačkih stanovnika, 1981 već 9, 1991 takođe 9, a 2013 niti jednog. Daytonski sporazum izdvojio je Rastoku iz Opštine Ključ i pripojio je Opštini Ribnik u okviru entiteta Republika Srpska. Vid. hr.wikipedia.org/wiki/Rastoka_(Ribnik_BiH), najskoriji pristup 1. III 2026. godine.

³⁸ O izrazu *rastoka* sa značenjem bifurkacija te o toponimu *Rastoka* nastalom iz tog izraza vid. *Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika*, XVII (rajčetić-riječ), ed. Stjepan Musulin, superv. et rec. Dragutin Boranić i Petar Skok, lemm. Stjepan Bosanac et alii, (Zagreb: JAZU), 1953, col. 304b, s. vv. 1. RASTOKA; 2. RASTOKA, i još: s. vv. 1. RASTOČ; RASTOČINA; RASTOČIŠTE; RASTOČITI b; RASTOČJE; RASTOČKI POTOK; 2. RASTOK; 3. RASTOK; Petar Skok, *Etimologijski Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika*, III, edid. Mirko Deanović i Ljudevit Jonke, collab. Valentin Putanec, ((Zagreb: JAZU), 1973, coll. 449b-451b, na col. 450b, s. v. tčēi.

³⁹ *Jâz* je starinski bosanski izraz za vodotok, kaptiranu riječicu ili potok, kanal za navodnjavanje uopšte, orizarski kanal i sl., ono što se takođe nazivalo jednim drugim starinskim terminom *vodovađa*. Ova objašnjenja dugujemo našoj neni po ocu, Đuli rođ. i ud. Filipović (Glamoč 1887-Sarajevo 1974) koja je, u svom prvom braku, živjela u Rastoci odnosno Rastoci turskoj od 1911-1918. godine kao supruga Husein-bega Filipovića, izvršitelja Makbuline oporuke i vakifnog najstarijeg brata. A naš otac Muhamed Filipović pamtio je da su u kućama Omer-bega Filipovića hadži-Derviš-begovog i Mustaj-bega Filipovića hadži-Bećirbegovog u Ključu, građenim oko 1860., unutar kućne kuhinje-*mutvaka* u prizemlju bili provedeni jâzovi-rukavci Sane, kaptirani u kamena ozidana korita. Obje monumentalne kuće su se nalazile jedna preko puta druge u istoj

ogranka porodice Filipović iz Glamoča. Jedan dio porodice čije je inicijalno bosansko stanište bilo u Glamoču se, razrodavanjem, toliko proširio do druge polovine XVII vijeka da je došlo do preseljavanja prvo u Sredice kod Ključa, da bi se opet jedan dio sredičkih Filipovića daljim razrodavanjem, još pred kraj XVII vijeka, naselio u Rastoci.⁴⁰ Kada se dobro osmotri geografska karta ključkog i glamočkog kraja te susjednih im dijelova što Bosanske krajine, što Jugozapadne Bosne, zapaža se da su posjedi porodice Filipović u ključkom kraju orijentisani prema Glamoču i da se naslanjaju na predione cjeline Vrbljani, Pecka, Medna, Gerzovo, Šipovo, Pljeva, Crni Vrh, Kupres, Grahovo, Vukovsko polje sve do Glamoča. Tu se radilo vjerovatno o izvornoj teritoriji ogromnog zijameta Mehmed-bega Filipovića, nastalog neposredno iza 1574.⁴¹, koji je kroz odžakluk-timarsko nasljeđivanje razdijeljen u kasnijim generacijama

ulici, a bile su povezane *kubûrom*-nadzemnim mostolikim natkrivenim hodnikom, slično nekim osmanskim građevinama u Istanbulu te palatama venecijanskog Rijalta i palatama unutar zidina starog grada Korčule na istoimenom otoku. Pomenute kuće spalili su, kao i gotovo čitavo mjesto Ključ, krajem 1943. godine, tzv. *ustanici* čiji znakoviti prelaz iz četnika u partizane i spomeničare te članove KPJ i uživaocce boračkih penzija i privilegija nauka još nije osvijetlila, osim nekih naznaka u ranijim spisima Rasima Hurema. No, i sâm Hurem je platio tešku cijenu za tu svoju naučnu radoznalost, iskazanu u samoupravnom socijalizmu SFRJ, dok je vladalo bratstvo i jedinstvo, ranih sedamdesetih godina XX vijeka.

⁴⁰ Ibrahim Filipović, *Filipovići. Bosanska Muslimanska Porodica, Njen Postanak, Razvoj i Uticaj od 1574. do 1991. Godine*, (Sarajevo: Piščevo Izdanje), 1991, p. 113. Negdje odmah iza 1760. godine, nakon izumiranja svih muških članova kuće Filipović nastanjenih tada u Glamoču, u Glamoč, u Filipovića Odžak, se je vratio njihov stričević Bećir-beg Filipović iz Rastoke i oženio udovicu svoga stričevića Sulejman-bega, sina hadži-Mehmed-alajbegovog. Udovica je bila iz travanjske kuće Vilića Duvnjaka-Teskeredžića, kasnije samo Teskeredžića, i Bećir-begu je rodila sina Abdulkерim-bega. Ta Teskeredžićka bila je tetka kasnijeg znamenitog Mustaj-bega Teskeredžića Duvnjaka koji je u Sarajevu pogubljen 1836 i jedan je od sedmorice sahranjenih u sarajevskom turbetu Jedileri. Ove podatke smo više puta slušali i od naše nene Đule, rođ. i ud. Filipović, ali i od gđe Fahrije Zubčević rođ. Teskeredžić, unuke Hamdi-bega Teskeredžića, Mustaj-begovog sina i mlađeg brata Derviš-paše Teskeredžića, koja je bila živa još 1998, te od Fahrije Teskeredžić rođ. Firdus (1893-1976), supruge dra Besim-bega Teskeredžića-Dervišpašića, inače Derviš-pašinog unuka; Fahrija rođ. Firdus udala se za svoga tetiča, sina znamenitog Muharem-bega, budući da je Besim-begova majka Izeta bila rođena sestra Fahrjinog oca Ibrahim-bega Firdusa, unuka Ali Galib-paše Rizvanbegovića-Stočevića po tankoj krvi (u. u Istanbulu 1900). Verzija porodične usmene predaje poklapa se i sa podacima koje donosi Milojević u svom antropogeografskom prikazu Glamočkog polja. Up. Borivoj Ž. Milojević, *Kupreško, Vukovsko, Ravno i Glamočko Polje- Naselja i Poreklo Stanovništva*, Srpski Etnografski Zbornik, XXV, Naselja i Poreklo Stanovništva, 13, (Beograd: SKA), 1923, p. 108. O Hamdi-begu Teskeredžiću i njegovim potomcima vid. Husnija Kamberović, *Begovski Zemljišni Posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. Godine*², (Sarajevo: Naučno-istraživački Institut Ibn Sina), 2005, pp. 456-57.

⁴¹ I. Filipović, *Filipovići*, pp. 50-62, sa prevodom upisa od 30. I 1575 u jednom defteru o dodjeli timarâ (*tahvîl qalemi defteri*) koji je u Istanbulu, početkom osamdesetih godina XX vijeka, otkrila Fazileta Hafizović (tada još uvijek Cviko), prevela i ustupila autoru citirane knjige. Njen autor, Ibrahim Filipović, višekratno je isticao istraživačku nesebičnost Hafizovićeve i bio joj neizmerno zahvalan.

porodice i na kome su nastali brojni čiftlici Filipovića. Upravo je Rastoka, tj. *Rastoka turska*, primjer sela-čiftlika, sa tzv. čiftličkom rezervom-grupisanjem najplodnijih, vodom najopskrbljenijih, najžupnijih, najpitomijih, i na komunikacije najbolje naslonjenih, sela za habitat veleposjednika sa statusom čiftlika te sa velikim kompleksima *begluka*⁴²—izdvojenih zemalja koje su begovi i druge čiftlik-sahibije obrađivali u vlastitoj režiji i sa koje su cjelokupan prihod uzimali sebi.⁴³ U Jugozapadnoj Bosni i Bosanskoj krajini begluci su najčešće bili veliki sjenokosi (npr. Ždralovac porodicâ Atlagić pa Firdus u Hlivanjskom polju⁴⁴; ogromne jednokomadne livade u vlasništvu porodicâ Kulenović-Bajbut iz Kulen-Vakufa, Kulenović-Bukovača iz Bosanskog Petrovca, i Filipović iz Glamoča, u Drvaru i okolini⁴⁵). Sela-čiftlici nastala na čiftličkoj rezervi bila su odraz elitne kulture i njenih životnih formi, pa se tu radilo o habitatu koji je u ruralnom ambijentu podražavao osmanski urbanizam. Jedan od važnih činioca toga bila je i petkovna džamija u kojoj su se obavljali i džuma-namazi i bajram-namazi, obredi u vezi sa praznovanjem petka te najvažnijih islamskih

⁴² O begluku uopšte i o beglucima u Jugozapadnoj Bosni vid. Milenko S. Filipović, “Agrarnopravni Odnosi Zvani Paraspor ili Paraspur”, *Covek Među Ljudima*, izb. i predg. Đurđica Petrović, (Beograd: SKZ), 1991, pp. 256-79, na pp. 271-72, po prvi put objavljeno 1965. godine. M. S. Filipović napominje da se ono što se u Bosni zvalo *begluk*, u Hercegovini zvalo *mobina*.

⁴³ Da su takvi čiftlici bili rašireni po Bosni još prije XVIII vijeka potvrđuju podaci o kulama, čardacima, i vodenicama u jednom popisu osmansko-mletačkog razgraničenja u Bosni, kao i jedna skorija sofisticiranija analiza promjena u bosanskom društvu u razdoblju cca 1669-1739. Vid. Fazileta Hafizović, *Popis Sela i Zemlje Sandžaka Krka, Klis i Hercegovina Oslobođenih od Mletačke Republike 1701. Godine. BOA TTD 861 (Prijevod Katastarskog Deftera)*, (Zagreb-Sarajevo: Srpsko Kulturno Društvo Prosvjeta-Filozofski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu-Orijentalni Institut u Sarajevu), 2016, passim; Ramiza Smajić, *Migracije i Bosanski Ejalet 1683-1718.*, Historijske Monografije, XXIV, (Sarajevo: Institut za Historiju UNSA), 2022, passim.

⁴⁴ O Ždralovcu vid. Nen. Filipović, *Acta Ottomanica*, pp. 122, 124, 197, 200.

⁴⁵ O tim velikim livadama-sjenokosima podatke su nam pružile Aiša Kulenović rođ. Filipović (r. 1912) i Nusreta-Nuna Filipović (r. 1918), ćerke Hamdi-bega Filipovića, veleposjednika i industrijalca iz Glamoča (u. 1937), obje umrle u dubokoj starosti u Sarajevu neposredno iza 2000. godine. Hamdi-begova majka hadži-Azemina rođ. Kulenović-Bajbut Rajinovačka donijela je u brak sa hadži-Hamid-begom Filipovićem iz Glamoča kao miraz, pored drugih posjeda, i jednokomadnu livadu-begluk od 1500 dunuma na području Drvara. Hadži-Azemina, u porodici poznata kao *Hadži-Hamma*, bila je majka Hamdi-begova i nena po ocu naših informatorki. (Uzgred budi rečeno, *Hadži-Hamma* nikada nije prenijela svoj miraz izravno izvršno te pravno na muža hadži-Hamid-bega, prema savjetu svoga oca i braće Bajbuta, a muž se nije protivio tome. Imala je svoje odvojene *subaše*-nadglednike. Prihod je naravno stizao u hadži-Hamid-begovu kuću, ali kao *njen prihod*. Tek su njeni sinovi Filipovići iza njene smrti postali gruntovno-katastarski upisani na taj imetak). Arhivalije bivše Agrarne direkcije, sačuvane u Državnom arhivu BiH, u velikom su skladu sa ovim oralno-historijskim memoratima, (npr. ono što te arhivalije kažu o drvarskim beglucima porodice Kulenović-Bukovača).

praznika.⁴⁶ Džamija u Rastoci bila je centralna džamija za muslimane selâ sreza Ključ i oni su u njoj obavljali i džuma-namaz i bajram-namaz sve do 1941. godine⁴⁷, kada su ustaničko-četnički pokolji, posebno u vremenu 1942-1943. na čelu sa nezapamćenim pogromom u selu Velije, prekinuli tu tradiciju, i prouzrokovali iseljavanje prema Ključu, Banjoj Luci, Prijedoru, Sanskom Mostu, pa čak i Zagrebu.⁴⁸ Kuća hadži-Ahmed-bega Filipovića bila je u statusu *via facti* mutevelije te džamije od polovine XIX vijeka. Zato je i Makbulino zavještanje toj džamiji razumljivo.

Njeno zavještanje oporukom bilo je formulisano u skladu sa šerijatskim propisom da je testator slobodan da oporuči maksimalno jednu trećinu svoje imovine. Jer zakonski nasljedni red uživa u šerijatskom pravu prednost nad testatorovom voljom.⁴⁹ Time se zapravo očitovao kompromisni karakter

⁴⁶ O petkovnim džamijama u ruralnim sredinama vid. Nihad Dostović, "Dva Dokumenta iz Tuzlanskog Sidžila iz 1054-55 h. g. / 1644-45 Godine u Gazi Husrev-begovoj Biblioteci", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXXIII, 2012, pp. 59-106.

⁴⁷ Naš amidža-štrik Ahmed Filipović (Rastoka 1912-Sarajevo 2001) sjećao se da je kao dijete, nakon smrti svoga oca Husein-bega krajem 1918. godine, on zauzeo njegovo mjesto, i uz svoga amidžu Mahmut-bega Filipovića, sjedio u vrhu sofe u velikom aharu kuće hadži-Ahmed-bega Filipovića u Rastoci tokom dva bajramska ručka koji bi se tu davali ispred porodice hadži-Ahmed-begove kao čast za sve koji bi obavili bajram-namaz u rastočkoj džamiji. I nakon silaska njegove porodice u Ključ, 1919. godine, on bi sa amidžom Mahmut-begom redovno odlazio u Rastoku na bajram-namaz i da priredi taj tradicionalni svečani ručak. To je trajalo sve dok se Mahmut-beg Filipović nije, po prvi put, odselio u Sarajevo, oko 1923. godine, odnosno dok se Ahmedova majka Đula nije, 1926. godine, udala za Sulejman-bega Filipovića iz Ključa. Nakon te udaje, sa svoje troje djece iz prvog braka, Sulejman-begom i njegova četiri sina iz Sulejman-begova prethodna dva braka, Đula rođ. i ud. Filipović preselila se iz Ključa u Banju Luku. Sve do 1926, mali Ahmed je sjedio u čelu svečane sofe, kao glava kuće, tokom dva bajramska ručka. Prema vlastitoj izjavi, kao dijete je mrzio tu neizostavnu dužnost koja je djetetu očito padala teško. Kako je sâm govorio, tokom tog ručka, *glava kuće* prima nebrojene čestitke, uvijek stoječki, a samo simbolično jede. Dakle višesatni ručak bio je beskrajni niz ustajanja i sjedanja. Smatralo se nepristojnim da *glava kuće* obilno jede tokom takvog formalnog, svečarskog, ručka.

⁴⁸ O strahovitosti tih pokolja, sa Velijama kao vrhuncem, i o šutnji koja je te pokolje obavijala u vremenu 1945-1992. godine višestruko je pisao u svojim memoarskim spisima Muhamed Filipović, koji je bio veoma pouzdan kazivač o svim tim događanjima, budući da je kuća njegove majke u Banjoj Luci bila jedno od središta gdje bi se muslimanske ključke izbjeglice prvo pojavljivale nakon dolaska iz ključkog kraja u Banju Luku. Začuđuje što i novija bosanska historiografija, ona nastala iza 1992. godine, prenebregava te pokolje.

⁴⁹ Hafiz Abdulah Bušatlić, *Porodično i Nasljedno Pravo Muslimana. (Glavne Ustanove i Propisi)*, (Sarajevo: Islamska Dionička Štamparija), 1926, pp. 119-20; Dr. Alija Silajdžić, *Testament u Šerijatskom Pravu*, (Sarajevo: Državna Tiskara), 1941, p. 58 et passim, (radi se o Silajdžićevoj doktorskoj disertaciji branjenoj u Beogradu pred Mehmedom Begovićem još prije aprila 1941). Obje knjige predstavljaju klasike bosanske pravne misli, bibliografska su rijetkost, i bilo bi ih preko potrebno preštampati! O porijeklu odredbe o trećini kao limitu za oporučenje vid. David S. Powers, *Studies in Qur'an and Hadith: the Formation of the Islamic Law of Inheritance*,

socijalne suštine šerijatskog prava koje je djelimice individualističko, a djelimice komunitarno-kolektivističko za razliku od striktnog individualizma rimskog prava.⁵⁰ Ni oporučeni novac ni njena cjelokupna imovina nisu bili neznatni, kada se uzme u obzir da se radilo o mladoj ženskoj osobi, nedavno udatoj domaćici, doduše pripadnici veleposjedničke elite, ali ipak osobi koja nije bila, sva je prilika, samostalno privredno aktivna. Njena cjelokupna imovina iznosila je 1200 austro-ugarskih kruna, a iznos koji je uvakufila oporukom bio je 400 kruna. Da bi se shvatila kupovna moć i / ili stvarna vrednost tog zavještanja, upoređićemo taj iznos sa nekim godišnjim stipendijama koje je dobrotvorno društvo *Gajret* davalo u razdoblju 1906-1907. i 1907-1908. godine, te sa stipulacijama nekih drugih vakufnama za džamije iz istog perioda. Tako je Sejfo Arifhodžić, student prava u Beču, rodnom iz Vlasenice, pohađajući četvrtu godinu studija, 1906-1907. godine primio 600 kruna godišnje stipendije. Tu se radilo o iznosu ravnom jednom i po zavještanju Makbulinom. Uzeir Gradašćević iz Dervente je kao učenik četvrtog razreda gimnazije, 1906-1907. primao 300 kruna godišnje stipendije, što je bilo ravno 90% Makbulinog vakufa; dok je kao đak petog razreda, 1907-1908. godišnje primio 600 kruna što je iznosilo jedno i po Makbulino zavještanje. Husnija Đumrukčić, student prava iz Banje Luke, inače bliski rođak Makbuline majke Hanumice rođ. Đumišić, pohađajući četvrtu godinu, 1906-1907. primio je 500 kruna što je iznosilo 1 ¼ Makbulinog uvakufljenja. Ahmet Rizvanbegović iz Stoca, student medicine, pohađao je 1906-1907. petu godinu studija i primio 700 kruna što je iznosilo 1 ¾ Makbulinog zavještanja, dok je 1907-1908. pohađao šestu godinu

(Berkeley: University of California Press), 1986; Patricia Crone, *Roman, Provincial, and Islamic Law: the Origins of the Islamic Patronate*, (Cambridge, UK: Cambridge University Press), 1987. O nekim uzorcima bosanskih vasijetnama na osmanskome jeziku vid. Azra Gadžo-Kasumović, «Vasijetname na Osmanskom Jeziku», *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXV-XXVI, 2007, pp. 45-86.

⁵⁰ Takvog mišljenja je i A. Silajdžić, *Testament*, passim. Zaštita zakonskih nasljednika pred testatorovom samovoljom može se u Evropi pratiti od Napoleonovog Građanskog zakonika pa preko velikog broja evropskih građanskih zakonika nastalih tokom XIX i XX vijeka. Ona se odlikuje ublažavanjem drastične pozicije rimskog prava idući u korist zakonskog nasljednika, sa interesantnim analogijama sa šerijatskim pravom, a najkarakterističniji slučaj u tom smislu jeste Građanski zakonik Švajcarske Konfederacije, pa nije ni čudo da je švajcarska kodifikacija korištena prilikom stvaranja modernog građanskog prava (*medenî hukuk*) u Republici Turskoj, iza 1924. godine. Ovo zapažanje dugujemo rahm. prof. Hamidu Hadžibegiću koji je bio ne samo vrstan orijentalista, nego i vrstan moderni pravnik te kadija. Hadžibegić je bio jedan od omiljenih studenata najvećeg turskog civiliste Ebü'lulâ Mardina koji je započeo kao jedan od odabranih šejhu-l-islamovih činovnika-sastavljača fetvi, još prije 1908. Bila je to osoba koja je bila i moderni pravnik-civilista i islamski učenjak.

studija i primio 800 kruna odnosno iznos ravan dvostrukom Makbulinom uvakufljenju.⁵¹ Drugi komparativni orijentir mogu nam biti stipulacije nekih vakufnama iz približno istog vremena kao i Makbulina vakufnama. Husein-aga Bešlagić, sin Mustafin, iz Dervente uvakufio je, dne 18. IX 1905, 670 kruna za džamijsku rasvjetu, popravak rasvjetnih lampi, za učenje Kur'ana pred dušu vakifa i njegove majke, i za platu muteveliji.⁵² Hanifa i Munifa, ćerke Mustafe Demirovića iz Bosanske Dubice, uvakufle su, 20. V 1907. ukupno 100 kruna (Hanifa 60, a Munifa 40) za platu mujezinu i pred njihove duše te duše njihovog oca Mustafe i majke im Hatidže *kao sevâb*.⁵³ Nuri-hanuma, ćerka Zaim-age Tabakovića, iz Banje Luke uvakufila je 500 kruna za džamiju u selu Lišnja⁵⁴ kod Prnjavora, dne 16. III 1908.⁵⁵ Sakina-hanuma rod Hadžihalilović, ćerka Abdi-age Avdage Hadžihalilovića⁵⁶, i majka Ragib-bega Džinića, iz Banje Luke uvakufila je, 24. IX 1908. 4000 kruna a primaoci su, između ostalih, bile i dvije banjalučke džamije. Sutradan, 25. IX 1908. Sakinin sin Ragib-beg Džinić⁵⁷

⁵¹ "Tabelarni Pregled", *Spomenica Dvadesetpetogodišnjice Gajreta 1903-1928*, ur. Hamza Humo, (Sarajevo: Glavni Odbor Gajreta), 1928, p. 3, (odvojena paginacija).

⁵² *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, I, pp. 279-80. Ova isprava nudi i interesantne podatke o modernizaciji rasvjete po džamijama, o upotrebi lampi-petrolejki i petroleja koji je nazivan u Bosni, još dugo iza nastanka ove vakufname u 1905. godini, izrazom *gâz*, osmanskim galicizmom *gâz-petrolej*.

⁵³ *Op. cit.*, p. 488.

⁵⁴ U izd. *Lisne*. U predjelu Prnjavora te u okolnim selima, gdje je dosta bošnjačkog muslimanskog stanovništva nastanjeno kao muhadžiri iz Srbije u razdoblju 1862-1874, svoje čiflike, ostala mulkovna dobra, trgovine, šume, i ostale poslovne interese imale su ugledne familije iz Banje Luke i Kotor-Varoša: Tetarići, Husedžinovići, Tabakovići, Hadžiselimovići, Karaselimovići itd. Podatke su nam svojevremeno ustupili Mensura Filipović rođ. Tetarić iz Banje Luke, prof. dr. Dževdet Karaselimović iz Zagreba, akademik Hajrudin Hadžiselimović iz Sarajeva, Meliha Husedžinović iz Sarajeva i Banje Luke, Hamid Husedžinović iz Banje Luke, Sultanija Husedžinović rođ. Tetarić iz Banje Luke, prof. dr. Ibrahim Tabaković iz Banje Luke.

⁵⁵ *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, I, pp. 43-44.

⁵⁶ Hadžihalilovići su veoma stara i ugledna porodica iz Banje Luke iz predjela Pobrđe, kao i Đumišići. Sa Đumišićima su bili u višestrukom najbližem srodstvu, a stara kuća Đumišića, čiji su nasljednici bili gđa Džehva Đumišić i njeni braća i sestre, nalazila se upravo u Hadžihalilovića ulici.

⁵⁷ Za obje vakufname, Sakina-hanuminu i Ragib-begovu vid. *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, I, pp. 47-50. Ragib-beg Džinić je bio član Egzekutivnog odbora MNO u vrijeme borbe za vakufsko-meairfsku autonomiju. Vid. *Borba Muslimana*, sabr. i ur. F. Hauptmann, pp. 107-08, 144, 219, 331, 350. Prema Kamberovićevim kalkulacijama, Ragib-beg Džinić odnosno njegovi nasljednici, bili su još 1918. godine najveći pojedinačni veleposjednik u Bosni, sa, između ostalog, 29. 201,024 dunuma begluka u srezovima Bosanska Gradiška i Bosanska Dubica. Vid. H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 124 et passim. Mladi Ragib-beg je i jedan od glavnih junaka dokumentarne duže putopisno-autobiografske pripovijesti *Pod puškom*, hrvatskog književnika i pravaškog političara-agitatora Eugena Kumičića (1850-1904). U toj se pripovijesti opisuje okupacija Bosne 1878. godine iz perspektive običnog mobiliziranog bansko-hrvatskog redova, "dragovoljca protiv svoje volje". Od Ragib-begovog unuka, mr. ph. Bakira Džinića, znamo da je Ragib-beg smatrao da je prikaz

uvakufio je također 4000 kruna između ostaloga i za dvije banjalučke džamije. Rešid Harambašić, sin Jusufa, iz "sela" (sic!-u originalu) Gornja Sanica je dne 22. I 1910 uvakufio 200 kruna za troškove dženaze i ramazansko učenje Kur'ana u gornjosaničkoj džamiji.⁵⁸ Iz svega toga možemo zaključiti da se kada je riječ o Makbulinom zavještanju tu radilo o novčanom vakufu srednje vrijednosti, što je s obzirom da je korisnik bila mala, seoska, džamija ipak bilo znatno. Isto tako, treba obratiti pažnju na činjenicu da su stipendije davane za studije na univerzitetima u Beču i Zagrebu ponajviše, a da su samo najveći gradovi u Bosni imali gimnazije. Tu se radilo o sredinama u kojima je život bio daleko skuplji nego u Rastoci, Bosanskom Petrovcu, Ključu pa je i kupovna moć gotovinskog iznosa od 400 kruna bila daleko veća u Rastoci, Ključu, i Bosanskom Petrovcu. Pored očuvanja lične uspomene i podušja, oličenih kroz propisane hatmu i mevlud, vakifa i njen brat su se pobrinuli i oko jednog od najvažnijih aspekata za džamijsku djelatnost: džamijske rasvjete. Već najstarije bosanske vakufname, one iz XV i XVI vijeka, su obraćale posebnu pažnju na pitanje rasvjete džamija.⁵⁹ To se nastavilo sve do u XX vijek.⁶⁰ Isto tako, Makbulin vakuf pripada dugom

u toj prozi vrlo vjeran u odnosu na stvarne događaje. No, ta pripovijest potpuno je izvan okulara i bosanskih historičara i bosanskih trudbenika oko književnosti. Up. Eugen Kumičić, *Začuđeni Svatovi; Pod Puškom*, Stoljeća Hrvatske Književnosti, XXXV, ed. Stjepan Težak, (Zagreb: Matica Hrvatska), 1998.

⁵⁸ *Bosna-Hersek Vakıfçileri*, I, p. 174. Izdavači ovog dokumenta čitali su ime kadije-sastavljača kao *Salih Sakob!!!* Radilo se o ključkom kadiji Salih Safvet-efendiji Demiroviću koji je sastavio Makbulinu vakufnamu i o kome je već opširnije govoreno u prvom dijelu ovog rada. Ankarški izdavači očito nisu bili vični ligaturi za ime Safvet u osmanskome pismu rik'a, a sve to ponovo upozorava da se ovo izdanje vakufnama mora koristiti sa oprezom i *cum grano salis*.

⁵⁹ *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI Vijek)*, ed. Lejla Gazić, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus Quintus, Serija III, Vakufname, Knjiga 1, (Sarajevo: Orijentalni Institut), 1985, pp. 31, 36, 43, 55, 57, 77, 87, 89, 102, 108, 117, 120, 127-28, 134, 147, 165-66, 183, 189 et passim

⁶⁰ To potvrđuju ne samo vakufname, nego i podaci rasuti u tri toma Mujezinovićeveg djela o islamskoj epigrafici Bosne i Hercegovine koji sadrže niz podataka o monumentalnim džamijskim svjećnjacima za *mukavve*-velike svijeće, smještenim sa dvije strane mihraba obično, često dekorativno izrađenim u bakru ili mesingu, nastalim u razdoblju cca 1800-cca 1945, rasutim po vakufskim objektima diljem zemlje. Up. tri toma Mujezinovićeveg *magnum opusa*, po prvi put objavljeni, 1974, 1977, 1984. Tokom našeg stručnog boravka u zagrebačkom Muzeju za umjetnost i obrt (MUO), kao kustos-pripravnik tadašnjeg Muzeja grada Sarajeva, u proljeće 1985, poznati orijentalista i erudita prof. Fedor Moačanin, muzejski savjetnik MUO u Zagrebu, skrenuo nam je pažnju da se u zbirci MUO čuva monumentalni raskošni podni džamijski svjećnjak, dakle postolje za mukavve, izrađen od *tombaka*-pozlaćenog mesinga. Prof. Fedor Moačanin smatrao je da je taj svjećnjak nastao na samom početku XIX vijeka, i da je u Zagreb dospio kao vojni plijen iz okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, da bi kasnije ušao u zbirku MUO.

trajanju ženskih zadužbina u Bosni⁶¹ (1463-sve do u naše dane), pa potvrđuje i duhovnu orijentaciju bošnjačke žene i njeno razumijevanje da i ekonomski položaj te žene i njen statusni simbolički kapital itekako mogu biti podebljani i osigurani na duži rok kroz ustanovu vakufa.

Makbulin porodični krug

U ovom dijelu rada analiziramo, kombinacijom dokumentarne mikrohistorije te oralne historije⁶², Makbulin porodični krug i njeno porijeklo, te jednu posebnu priču koja stoji iza nastanka njenog predsmrtnog vakufa. Tokom ove analize vidjeće se koliko su oralno-historijski memorati izuzetan izvor za ovakvu vrstu istraživanja ukoliko su kazivači pouzdani i ukoliko i sami pripadaju kulturi koja se analizira. Naši osnovni kazivači bili su Đula rođ. i ud. Filipović (u. 1974.), supruga izvršioca Makbuline oporuke i vakifnog najstarijeg brata Husein-bega Filipovića, zatim Makbulin najmlađi brat Mahmut-beg Filipović, u porodici poznat i kao *Dido*, (u. 1978.). Obje osobe su bile poznate po fenomenalnoj memoriji⁶³, po nesklonosti samohvalisanju i mitologiziranju prošlosti, po jednoj nesvakidašnjoj pameti koja je bila i praktična i misaona, itd. Isto tako, izuzetno vrijedne memorate zapisali smo od Makbulinih bratični, Mahmut-begovih ćerki, dr Makbule-Bule Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu (Crnoglavić), rođ. 1912, njene sestre Safije-Fiće Filipović-Weiss, rođ. 1915, i Makbulinog bratića,

⁶¹ O tome vid. Kerima Filan, "Žene kao Vakiflije u Ranom Dobu Osmanske Bosne", *Pregled*, III-IV, 2005, pp. 61-80. Za razdoblje XVII-XX vijek dosta građe pruža navodeni višetomni zbornik *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*. No, pored već opisanih problema koje to izdanje nameće, podaci koje ono nudi tek trebaju biti vrednovani što se tiče ženskih vakufa. A pravilno vrednovanje podataka nije moguće prije nego što se izvrši detaljna filološka te arhivistička kritika pomenutog izdanja. Takođe vid. Nedim Zahiović, "Vakufnama Nefise-hatun iz Visokog iz 1880. Godine", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXVII-XXVIII, 2008, pp. 134-43. Vakifa iz te vakufname najvjerovatnije je bila iz porodice Zečević.

⁶² O oralnoj historiji i nenom metodu više u zaključku.

⁶³ Radi se o zajedničkoj genetskoj crti velikog broja članova svih ogranaka porodice Filipović. Tako je poznati orijentalista Nedim Filipović (r. 1914) kao đak Šerijatske gimnazije znao napamet oko 20 000 arapskih riječi te cjelokupno slavno Voltaireovo djelo *Vijek Luja XIV* na francuskom originalu-prema opetovanim svjedočanstvima njegovih razrednih drugova, dok je njegov mladi brat Zaim Filipović (r. 1923), kasnije međunarodno ugledni profesor Medicinskog fakulteta UNSA, dijabetolog i endokrinolog te internista, takođe kao đak Šerijatske gimnazije, napamet znao cjelokupnu Racineovu *Fedru*, opet na francuskom originalu-i prema svjedočenju njegovih razrednih drugova i prema svjedočenju porodice i rodbine, a i sâm autor je više puta slušao čitave odlomke *Fedre* koje bi Zaim Filipović naizust govorio. Ni Nedim niti Zaim Filipović nikada se nisu hvalisali ovom svojom nesvakidašnjom odlikom, ali su je često isticali njihovi drugovi iz Šerijatske gimnazije te sa studija u Sarajevu i Beogradu.

Husein-begovog sina, Ahmeda Filipovića, rođ. 1912. Njihova svjedočanstva su bila posebno dragocjena zbog dvije stvari. Njihovi memorati nudili su gledanje na Hanumicu Filipović rođ. Đumišić iz jednog drugog, dječjeg, ugla i pomogli su da se ta jaka ličnost osvijetli sa različitih strana. Isto tako, oni su svjedočili o načinu života u Rastoci prije 1918. te o uspomeni na rano umrlu Makbulu koja je njegovana i u njenoj užoj porodici i među ostalim rastočkim Filipovićima. Nadalje, važna su bila svjedočanstva osoba koje nisu upamtile ni Makbulu ni Husein-bega ni Hanumicu lično, ali su prenijeli niz svjedočanstava, prvenstveno onih koja su čuli od Đule Filipović i Mahmut-bega Filipovića. Radilo se o Zilhi-Leli Filipović (rođ. 1918.), Sulejmanu Filipoviću (rođ. 1925.) i Muhamedu Filipoviću (rođ. 1929.)⁶⁴ Važne podatke pružili su nam i Hidajeta-Hida Kulenović, (rođ. 1906.), bratična Hanumicine snahe Paše, Fethija-Fetha Hasić rođ. Filipović (rođ. 1906.), unuka Topal Zaim-bega Filipovića, amidžića-stričevića Makbulinog oca hadži-Ahmed-bega, kao i njena sestra Zarfija-Zarfa Filipović (rođ. 1918.) te brat orijentalista Nedim Filipović (rođ. 1914.). Oni su se jako dobro sjećali i Hanumice i načina života u konaku tada već umrlog hadži-Ahmed-bega Filipovića u Rastoci. O porodici Đumišić izvanredna svjedočanstva smo zapisali od Hatidže Đumišić rođ. Kulenović-Bajbut, umrle u Sarajevu u dubokoj starosti 1987. godine. Ona je dugo živjela u Istanbulu i bila supruga Halid-bega Đumišića, sina Fehim-efendije Đumišića, Hanumicinog brata.⁶⁵ Ova svjedočanstva smo kontinuirano zapisivali još od 1973. na poticaj naše tetke

⁶⁴ Zilha-Lela Filipović bila je naša tetka, najmlađe dijete Đule Filipović i Husein-bega Filipovića, i rođena je nekoliko mjeseci prije Husein-begove smrti koja se desila krajem 1918. godine. Sulejman Filipović je najmlađe dijete Paše rođ. Kulenović i Mahmut-bega Filipovića, i najmlađi unuk Hanumicin. Muhamed Filipović je jedino dijete iz drugog braka Husein-begove udovice Đule Filipović, onog sa Sulejman-begom Filipovićem iz Ključa. Sulejman-beg Filipović, otac Muhameda Filipovića, bio je najbliži rođak žene Mahmut-bega Filipovića iz Rastoke, Makbulinog brata. Naime Paša rođ. Kulenović, Mahmut-begova žena, bila je ćerka Asime-Ake rođ. Filipović, supruge Ahmed-bega Kulenovića iz Ključa. Paša je bila po svojoj majci unuka hadži-Bećir-bega Filipovića, amidže-strica i tetka Sulejman-bega Filipovića, oca Muhameda Filipovića. (Ta osoba je opisana kao amidža i tetak jer su dva brata, hadži-Derviš-beg Filipović i hadži-Bećir-beg Filipović bili oženjeni dvjema sestrama iz porodice Bišćević iz Bihaća). O pravnoj prirodi i društveno-ekonomskoj podlozi takvih bračnih ustanova vid. Nenad Filipović, "Quelques particularités de l'institution matrimoniale dans le begovat de Bosnie", *La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècles)*, III, *La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen Age jusqu'au debut du XXe siècle. Recueil d'études*, edid. Verena Han-Marina Adamović, (Belgrade-Paris: L'Institut des études balkaniques-CNRS), 1991, pp. 183-90.

⁶⁵ Hatidža Đumišić rođ. Kulenović-Bajbut, u porodici poznata kao *Hatidžabla* po turskom honorifiku za stariju sestru, bila je višestruka najbliža rodica naše nene Đule rođ. i ud. Filipović. To srodstvo je bilo po liniji glamočko-jakirskih Filipovića (Mahmut-alajbegova loza), Kulenovića-Bajbuta, Idrizbegovića sa Vrila kod Kupresa i iz Istanbula.

Zilhe-Lele Filipović te bliskih porodičnih prijatelja Ljiljane Beljkašić-Hadžidedić i Nedžada Hadžidedića, poznatih bosanskih i jugoslovenskih etnologa. Isto tako su svoje zapise pravili i Zilha-Lela Filipović, Muhamed Filipović, dok je Sulejman Filipović, Mahmut-begov sin, nakon smrti svoje najstarije sestre dr Makbule-Bule Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu Crnoglavić, u New York Cityju 1997. ostavio veoma vrijedne pismene komentare, sređujući velike porodične fotografske albume.⁶⁶

Makbula Kulenović rođ. Filipović bila je ćerka hadži-Ahmed-bega Filipovića iz Rastoke i Hanumice rođ. Đumišić iz Banje Luke i Istanbula. Đumišići su stara banjolučka porodica koja je od otprilike kraja sedme decenije XVII vijeka pa sve do oko 1918. godine igrala znatnu ulogu u historiji Bosne i Bošnjaka, a njihovo prisustvo u Banjoj Luci, sa sjedištem u nizu đumišićkih kuća sa baščama u blago-brdskoj osunčanoj elitnoj banjolučkoj četvrti Pobrđe, u blizini njihovih rođaka Hadžihalilovića, Đumrukčića, Muhurdarevića, Haznadara i dr., gotovo je posve dokrajčilo tek Karadžićevo etničko čišćenje Banje Luke i Bosanske krajine 1992-1995. godine. Međutim, tragove nečijeg postojanja nikada posve ne mogu izbrisati ni zločini kao genocid i etničko čišćenje, a još manje šovenski planovi o *Integralnoj Srbiji* odnosno *Velikoj Srbiji*, onome što danas neki karadžićoidi nazivaju *težnja za sjedinjenjem Srpskog Sveta*. Tako su početkom 2007. godine Paša, Džehva, i Emina Đumišić pred dušu svojih roditelja Muhameda i Begzade Đumišić uvakufili Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu preko sedam stotina dokumenata na osmanskom, bosanskom, i njemačkom jeziku (XVII-XX vijek), šezdeset i četiri orijentalna rukopisa, isti broj starijih štampanih knjiga, mnoge brojeve starije periodike.⁶⁷ Porodica Đumišić spadala je, pored travanjско-

⁶⁶ Sulejman Filipović je tada, oko 1997. godine u New York Cityju, obavio nesvakidašnji posao jer je identifikovao sve ličnosti i prizore na ogromnom broju fotografija koje su prvorazredan izvor za historiju Bosne, muslimanske zajednice u Beogradu prije 1941, Đakovice i Prizrena prije 1941, života bosanske i kosovarske emigracije u Istanbulu i New York Cityju pedesetih godina XX vijeka, itd. Ovo dolazi posebno do izražaja kada se uzme u obzir činjenica da historičar često dolazi u susret sa starom fotografijom kao izvornim mrtvim kapitalom jer su mnoge takve fotografije arhivirane a da ličnosti i prizori na njima nisu identifikovani. Takve fotografije sada eventualno imaju samo umjetničko-historijsku vrijednost.

⁶⁷ O tome vid. Azra Gadžo-Kasumović, *Katalog Osmanskih Dokumentata (I)*, (Sarajevo: Gazi Husrev-begova Biblioteka), 2018, p. 34. Uz to smo koristili i upise u glavne inventarne knjige koje je izvršila Azra Gadžo-Kasumović, njenom dozvolom, na čemu joj se i ovaj put najtoplije zahvaljujemo. Naš otac Muhamed Filipović bio je ne samo rođak, nego i školski drug rahm. gđe Džehve rođ. i ud. Đumišić—gđa Džehva Đumišić bila je u rođaćkom braku sa jednim istanbulskim Đumišićem—pa mu je gđa Džehva Đumišić svojevremeno saopštila da ona i njene sestre namjeravaju da uvakufe svoju staru i monumentalnu Đumišića kuću u banjolučkom Pobrđu, u Hadžihalilovića ulici, sa namjenom da bude dom za stare Bošnjakinje bez potomstva i rodbine,

jajačkih Hafizadića i sarajevskih Šerifija-Fadilpašića, u begovsku elitu visokog ulemanskog porijekla. Đumišići su tradicionalno bili kadije i muftije. U njihovoj porodici prelamale su se titule beg, efendija, i aga, ali su oni smatrani među ostalom begovskom elitom da pripadaju samom vrhu iste po ugledu, političkom uplivu, i veličini i rasprostranjenosti veleposjeda. Njihovi posjedi su se, još 1918. godine, nalazili u bosanskim srezovima Banja Luka, Bosanska Gradiška, Ključ, Sanski Most, Bosanska Krupa, Duvno, Fojnica, Ljubuški, Mostar, Prijedor, Prnjavor, Travnik, Zenica.⁶⁸

Hanumica rođ. Đumišić bila je ćerka jednog od najvećih bosanskih veleposjednika Mehmed Nazif-age Đumišića (u. 1870)⁶⁹ i Hatidža Hafizahanume Teskeredžić, sestre posljednjeg rumelijskog beglerbega Derviš-paše Teskeredžića, rodom iz Travnika. Nosila je karakteristično rijetko banjolučko i krajiško žensko ime, izvedeno deminutivnom bosanskom preradom osmanske titule: Hanumica, a deminutiv tu ima semantičku notu dragosti, bliskosti, prisnosti.⁷⁰ Kako je Hatidža Hafiza Đumišić rođ. Teskeredžić umrla još 1861-

nastanjene u Banjoj Luci. Takođe: Alma Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića kao Izvor za Izučavanje Kulturne Historije Bosne i Hercegovine*, Posebna Izdanja LXX, (Sarajevo: Orijentalni Institut), 2021, pp. 177, 224, 427-28, 515.

⁶⁸ H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, pp. 315-21.

⁶⁹ Muhamed Hadžijahić, "Hifzi beg Đumišić", *Novi Behar*, VII / 11-14, 1934, pp. 174-76, navodi da se Mehmed Nazif-aga, inače Banjolučanin, zatekao u Sarajevu gdje ga je zadesila smrt te da je zakopan u malom groblju uz poznato sarajevsko turbe Jedileri. To mjesto nije odabrano slučajno. Naime, u Jedilerima su sahranjeni i Mehmed Nazif-agin otac, Abdullah Hifzi-efendija, i punac Mehmed Nazif-agin, Mustafa-beg (Mustajbeg) Teskeredžić, obojica pogubljeni 1836. godine. Još: A. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija*, p. 515.

⁷⁰ U bošnjačkom ženskom imenaru od takvih imena najčešće se susreće Paša, rjeđe Sultanija, a samo u određenim krajevima (Banja Luka i Bosanska krajina) pojavljuje se ime Hanumica. Nekada je na teritoriji Srbije i Kosova među srpskim stanovništvom bilo rašireno ime Sultana, no odavno se izobičajilo. Što se tiče imena Hanumica da se ono davalo u Bosanskoj krajini i izvan Banje Luke potvrđuje slučaj majke poznatog grafičara Dževada Hoze gđe Hanumice Bišćević, rodom iz Bihaća. Njeni otac i majka bili su amidžići-djeca od stričeva iz tzv. harmanske grane bihaćkih Bišćevića. Hanumicu Hozo rođ. Bišćević odlično smo poznavali budući da je njena majka Selime rođ. Bišćević bila daidžićna-sestra od ujaka našeg djeda Sulejman-bega Filipovića iz Ključa. Ime ove osobe glasilo je Selime sa finalnim vokalom -e, a ne sa očekivanim -a. (Odive-sestre, sa bratom jedincem, iz harmanske grane Bišćevića bile su udate za dva brata Filipovića u Ključ, za muderrisa Korkuta u Travnik, za begove Cerića i Kapetanovića u Bosanski Novi, za kadiju Šehića u Bosanski Petrovac i Bosansku Krupu, te za dva bogata veleposjednika i trgovca iz Bosanske Krupe: Muhamedagića i Pašalića). Potomci brojnih sestara Bišćević igrali su znatnu ulogu u bosanskom javnom životu od 1878. godine, počev od braće Sakiba i Derviša M. Korkuta preko Muhameda Filipovića i Dževada Hoze sve do savremenog bosanskog pisca Faruka Šehića. O braku između prvih rodaka među Bošnjacima i šerijatskoj podlozi te ustanove vid. Milenko S. Filipović, "Brak između Prvih Rodaka (Bint 'Amm) kod Srpskohrvatskih Muslimana", *Čovek među Ljudima*, pp. 357-75, (po prvi put objavljeno 1959. godine).

1862. godine⁷¹, rođenje Hanumicino možemo staviti u period 1841-1850. godine, poređenjem sa mogućim datumom rođenja njenog muža hadži-Ahmed-bega Filipovića. Imala je petoricu braće: Mustafa-bega Mustajbega, Hifzi-bega, Fehim-fendiju, Muharem-bega, i Ali-bega od kojih je većina iza 1878. godine živjela u Istanbulu.⁷² Također je imala i više sestara od kojih je jedna, Hanumici posebno draga, bila udata za Ibrahim Šemsi-bega Kulenovića, iseljenika iz Bosanskog Petrovca u Istanbul i sa kojom je održavala najprisnije veze.⁷³ Od Hanumicine petoro braće dvojica su historijske ličnosti i ostavili su trag i u tadašnjem javnom životu. Prvi je poznati junak bošnjačkog kulturnog pamćenja Hifzi-beg Đumišić (Banja Luka 1840-Bosanska Rača 1876.) čija je smrt u smutnom vremenu osmansko-srpskog rata na tlu Bosne, 1876. godine⁷⁴, vrlo brzo postala legendom, iskazanom u usmenoj poeziji, kako baladi tako i epskoj pjesmi.⁷⁵

⁷¹ M. Mujezinović, *Islamska Epigrafika*, II², pp. 216-17.

⁷² H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, pp. 315-16.

⁷³ Ta Đumišićka bila je nena po ocu poznate turske spisateljice bestselerâ Ayşe Kulin (r. 1940). Ibrahim Šemsi-beg je pripadao kulenovićkom ogranku Bukovača, a bio je i povezan sa ograncima Čovka, Suhaja, i Hadžikadibegović iz Bosanskog Petrovca, sa travanjskim ogrankom Haračlija, kao i sa ključkim i glamočkim Filipovićima. Ova veza igrala je izvjesnu ulogu i u sudbini rano umrle Makbule i u sudbini njenog dugovječnog brata Mahmut-bega. Podatke o ovoj vezi nam je saopštio Mahmut-beg Filipović. Takođe Aiša Kulenović rod. Filipović i Nusreta-Nuna Filipović iz Glamoča i Sarajeva čija je nena po majci Emina Filipović rod. Kulenović bila sestra Ibrahim Šemsi-bega, te Mujesira-Esa rod. Miralem čija je majka Nisveta Kulenović, bila daidžićna Ibrahim Šemsi-begova, iz travanjskog ogranka Kulenović-Haračlija. (Ogranak Haračlija u porodici Kulenović bio je nastanjen u Kulen-Vakufu i Travniku). U Bosanskoj krajini je u Istanbulu nastanjeni Ibrahim Šemsi-beg, inače viši oficir osmanske vojske, bio poznat, usljed svoga bogatstva i ugleda, kao *Ibrahimbeg Sunce*; narod je očito znao da je Šemsi-beg izvedeno od arapskog šams-sunce, vjerovatno zbog učestalosti te riječi u Kur'ānu. Ovo upozorava na oprez prema usvajanju apodiktičke tvrdnje kako, navodno, običan bošnjački muslimanski svijet nije imao pojma šta to znače riječi iz Kur'āna i Hadisa!

⁷⁴ O toj pogibiji vid. "Memoari Živka Crnogorčevića", ed. Milenko S. Filipović, *Građa ANUBiH, XIV, Odjeljenje Istorijsko-Filoloških Nauka, 10*, (Sarajevo: ANUBiH), 1966, pp. 7-109, na pp. 58-59; Riza Muderizović, "O Junackoj Smrti Hifzibega Đumišića", *Novi Behar*, I /1, 1927, pp. 8-9.

⁷⁵ Najsofisticiraniju analizu te predaje nudi Lada Buturović, "Poetika Baladeskne i Epske Pjesme o Pogibiji Hifzi-bega Đumišića", *Treptaj Žanra u Poetici Usmene Književnosti*, (Sarajevo: Svjetlost), 2010, pp. 87-119. Važnu građu saopštava: Ljuba Simić, "Narodne Pesme Stanovništva Jednog Dela Bosanske Posavine. Prilog Proučavanju", *Glasnik Zemaljskog Muzeja, Etnologija, n. s., XX-XXI*, 1965-1966, pp. 167-208, na pp. 177-78, varijanta Saliha Zupurovića iz Posavine, zapisana 1956. godine. Višeznačno rječite su varijante teme koje navodi takođe Ljuba Simić: jedna iz Docca kod Travnika, zapis Cvjetka Rihtmana, druga iz Mrkonjić-grada (Varcar-Vakuf), zapis Ljube Simić. U oba slučaja pjevači su bili Hrvati tako da to potvrđuje suprakonfesionalni i supranacionalni karakter navedene predaje. Hifzi-beg je očito među tradicionalnim ljudima shvatan kao univerzalni junak. Up. eadem, *art. cit.*, p. 178 (n. 16).

Drugi Hanumicin brat koji je bio znamenita historijska ličnost jeste Fehim-efendija Đumišić. Živio je dug život i bio, na svoj način, koloritna ličnost. Školovan je u Istanbulu pedesetih godina XIX vijeka, što znači da je bio rođen između 1830-1840. godine i da je bio stariji od svoga junačkog brata, legendarnog Hifzi-bega. Pored izvanrednog osmanskog, odlično je govorio i francuski jezik.⁷⁶ U Bosnu se vratio, šezdesetih godina XIX vijeka, kao tanzimatski istanbulski efendija, u dugom kaputu *istanbulinu*-vrsta redengota i sa fesom⁷⁷, ali njegovo djelovanje nije bilo nimalo po mjeri centralizatorskih istanbulskih projekata. Naime, njegov preobražaj u istanbulskog efendiju dio je onoga što su sultani Abdulmedžid i Abdulaziz neuspješno pokušavali: da otvaranjem karijernih mogućnosti i uključivanjem u prestonički, saraju bliski, stil života sinove lokalnih prvaka-opozicionara privuku na svoju stranu. Međutim, mladi štićenici saraja zaista su usvajali novu modu, novi životni stil *alla franca*, neki od njih bi naučili i evropske jezike, pretežno francuski jezik jer je Istanbul nakon 1839. godine bio opsjednut galomanijom, ali bi ostajali lokal-patrioti, i zastupali bi prije svega interese lokalnih elita kojima su pripadali, uz osmanski imperijalni patriotizam koji nikada nije išao na uštrb lokalnog sentimenta i koji

⁷⁶ Podatak dugujemo Hatidži Đumišić rođ. Kulenović-Bajbut. Rahmetli *Hatidžabla* odlično je znala šta je govorila jer je odrasla u Istanbulu u krugu tamošnje bošnjačke elite i bila Fehim-efendijina nevjesta udavši se za njegovog sina Halid-bega Đumišića. Osim toga, ona je završila poznati Djevojački licej u Erenköyü (bosforsko istanbulsko predgrađe na azijskoj strani) gdje se učio i francuski jezik. O Halid-begu Đumišiću i njegovim posjedima u srezovima Ljubuški i Mostar vid. H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 319.

⁷⁷ O tome se slaže porodična tradicija u kućama Đumišić, Filipović, i Teskeredžić. Jedan izvještaj ruskog konzula koji će biti analiziran i u ovom radu potvrđuje tu predaju. Sličnu spoljnu tanzimatsku preobrazbu u pojavi i životnom stilu ispoljavao je i njegov daidža te društveni i politički patron Derviš-paša Teskeredžić, o čemu svjedoči poznati opis Derviš-paše i njegovog travničkog konaka u putopisu ilirca Ivana Kukuljevića-Sakcinskog iz 1857. godine. Vid. Hadžijahić, "Hifzi beg", pp. 174-76; H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, pp. 455-56. Jedno drugo, važno iako predrasudama natrunjeno, svjedočanstvo o Derviš-begu Teskeredžiću, budućem Derviš-paši, ostavio je ruski diplomata i putopisac Giljferding. On veli da je Derviš-beg Teskeredžić bio veoma bogat i uplivan, da se nosio *alla franca*, da mu je oglavlje bilo samo fes, da je posjedovao prekrasne perzijske iluminirane rukopise, da bi taj zvučni opis zaključio izlivom orijentalizma, istakavši da se Derviš-beg vaspitao na Kur'ānu, Hafizu, i *Hiljadu i jednoj noći*, te da mu je divljenje željeznicama i fabrikama protraćen posao, jer je takva Derviš-begova lektira napravila od njega, navodno, čovjeka bez ijedne „energične i praktične misli“. Vid. Aleksandar F. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, prev., kom. i bilj. Branko Čulić, predg. Milorad Ekmečić, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1972, pp. 311-314, 328, 345. O Giljferdingu vid. Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u Ruskim Izvorima (1856-1878)*, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1988, pp. 21-36. O raskošnom rukopisu Firdūsijevog perzijskog epa *Šāh-nāma* iz biblioteke Derviš-paše Teskeredžića vid. Nen. Filipović, "Bošnjaci u Bići", pp. 23-24 i n. 52; Lâle Uluç, *Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth Century and the Importance of Nakkaşhane*, Pera-Blätter, XXXV, (Istanbul: Orient-Institut), 2022, pp. 23-24 i n. 52.

je u osnovi bio sekundaran.⁷⁸ No, Fehim-efendija je bio u svojoj generaciji ono što je njegov djed banjolučki muftija Abdullah Hifzi-efendija, pogubljen 1836. godine, bio u svojoj⁷⁹: najpripremljeniji i najvispreniji političar, jak na peru, i veoma mudar, te pregovarački prevejan. On je bio istaknuta politička ličnost, uključen u državna tijela i u Banjoj Luci, i u Sarajevu, i u Istanbulu. Pored toga, bio je nezavisno enormno bogat čovjek a ne ovisnik o državnoj plati, imao veliki upliv u vakufima, čak je bio i zapovjednik rezervnih odreda vojske tokom ustanka u Bosni 1875-1878.⁸⁰

Odmah nakon austro-ugarske okupacije 1878. godine, Fehim-efendija Đumišić se iselio sa svojim domaćinstvom i u pratnji svoje bogate bezdjetne tetke iz Travnika u Istanbul.⁸¹ Iako neki historičari tvrde da je to bilo dobrovoljno iseljenje⁸², prije će biti da se radilo o samoodabranom egzilu iz nužde, kao i u slučaju Fadil-paše Šerifije koji se u dobi od sedamdeset i sedam godina takođe iselio u Istanbul iste godine, nakon incidentnog susreta sa austro-ugarskim vojnim namjesnikom, generalom Filipovićem da bi u Istanbulu umro 1882. godine.⁸³ Tako su dva najbogatija i najučenija Bošnjaka, beskrajno uplivna u cjelokupnom društvu, otišla u egzil. To samo govori o snazi prvog okupacionog

⁷⁸ Takve analize ponašanja i djelovanja fanariotskih, albanskih, kurdskih, i arapskih elita nude brojne knjige i radovi Šerifa Mardina, Boutrosa Abu Manneha, Selima Deringila, Edhema Eldema, Ussame Makdisija, Ise Blumija, Christine Philiou. Na žalost, još nema takvih analiza stava bosanskih i / ili bošnjačkih elita iza 1839. te 1850. godine, iako obilna građa različitog porijekla postoji.

⁷⁹ O tome da je Abdullah Hifzi-efendija Đumišić bio idejni vođa i duhovni stožer bosanskog autonomnog pokreta oko Husein-kapetana Gradaševića svoj sud donosi Ahmed S. Aličić, *Pokret za Autonomiju Bosne od 1831. do 1832. Godine*, (Sarajevo: Orijentalni Institut), 1996, p. 217 et passim. U razgovoru sa nama, Aličić je saopštio da je bio fasciniran i izvanrednim osmanskim stilom Hifzi-efendijinih predstavi Visokoj Porti, i njihovim sadržajem koji je odavao vrsnog političara upućenog i u lokalni i u imperijalno-osmanski i u globalni kontekst prve polovine XIX vijeka. Sve to navodi na zaključak da se Abdullah Hifzi-efendijom nauka tek treba pozabaviti.

⁸⁰ Vid. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u Ruskim*, pp. 134, 445; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, (Tešanj: Planjax), 2016, pp. 339, 590, 605.

⁸¹ H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, pp. 316-17. Pored vrijednih podataka o posjedima porodice Đumišić prema nepotpunim i kasnim dokumentima Agrarne direkcije od kojih su najstariji nastali tek 1918. godine, Kamberovićev prikaz porodice Đumišić sadrži izvjesne nepreciznosti, te neke neodržive tvrdnje. Neke od tih nepreciznosti i / ili neodrživosti nastale su Kamberovićevim preuzimanjem nekritičkih tvrdnji Mustafa Imamovića.

⁸² Cf. idem, *op. cit.*, pp. 316-17 (n. 209). Kamberović tu slijedi nekritički pristup u jednom radu Mustafa Imamovića iz 1978. godine.

⁸³ Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za Vrijeme Austro-Ugarske Uprave (1878-1918.)*, (Sarajevo: Arhiv Grada Sarajeva), 1969, pp. 13-14. O Fadil-paši Šerifiji vid. A. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija*, Indeks Vlastitih Imena, s. v. Šerifović, Muhamed Fadil-paša. O autentičnom prezimskom obliku *Šerifija*, iako se u sekundarnoj literaturi nerijetko pojavljuje ahistorijski oblik Šerifović vid. Nen. Filipović, "Šerifović, Šerifzade ili Šerifija", *Odjek*, V, 1986, p. 25.

udara, militarističkog i u velikoj mjeri natrunjenog borbenim katolicizmom te drastičnim hrvatskim klerošovinizmom. Poznato je da će se takav kurs promijeniti tek od 1882. godine, nakon postavljenja Fedora baruna Nikolića od Baje, najbližeg rođaka srpskog kralja Milana Obrenovića, na najviši civilno-administrativni položaj u rano-okupacionoj Bosni, a u kontekstu novog kursa nastalog nakon poznate *Tajne konvencije* između Austro-Ugarske i Srbije. U Istanbulu je Fehim-efendija nastavio sa svojim političkim angažmanom. Bio je *spiritus movens* svih istanbulskih protivaustrijskih akcija u vezi sa Bosnom, što okupacione vlasti nisu ignorisale.⁸⁴ Kako se Fehim-efendijin život protegao dugo, od Tanzimata do engleske okupacije Istanbula nakon poraza Osmanskog Carstva u I svjetskom ratu te stvaranja Kraljevine SHS 1918. godine, njegova politička djelatnost je zahvalna tema za izučavanje, pri čemu bi se trebalo obratiti pažnju na nedotaknutu osmansku građu za razdoblje 1878-1918. Mora se napomenuti da je, pored unajmljenih *subaša*, nadzor nad bosanskim imanjima Đumišićâ vršio Fehim-efendijin i Hanumicin bratić Arif-aga Đumišić, stalno nastanjen, kao povratnik iz Istanbula još od prije 1911. godine, na svom velikom beglučkom posjedu u okolini Sanskog Mosta.⁸⁵ Prema svjedočenju Hatidže Đumišić rođ. Kulenović-Bajbut, Fehim-efendija je preminuo u Istanbulu u drugoj polovini 1918. godine. To se poklapa i sa svjedočenjima Hanumicinih unuka, dr Makbule-Bule Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu (Crnoglavić) i Ahmeda

⁸⁴ *Borba Muslimana*, sabr. i ur. F. Hauptmann, p. 58, № 2, izvještaj Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu finansija od 29. IX 1895 gdje se kaže: *...an dem Starrsinne der einzelnen Malkontenten, als deren eifrigster Vorsprecher und rührigster Agitator der mit dem Führer der Emigranten in Konstantinopel Fehim Effendi Gjumišić nahe verschwärgerte frühere Bürgermeister von Travnik, Muharembeg Teskeredžić erscheint* (špac. N. F.)...; takođe: op.cit., p. 83, № 8, kraj decembra 1898, bilješka vladinog savjetnika Černyja uručena Kutscheri, na osnovu izvještaja konfidenta Spahića, o tome da se sarajevski opozicioni prvak Salih-aga Bičakčić-Mišoprež u Istanbulu sastao sa Fehim-efendijom Đumišićem.

⁸⁵ Naša nena Đula rođ. i ud. Filipović udala se za Hanumicinog sina Husein-bega Filipovića 1911. godine. Njene svatove iz Glamoča dočekaio je u Rastoci, između ostalih, i Arif-aga koji je živio na svom velikom imanju *na Sani*. Prema svjedočenju Hanumicinog sina Mahmut-bega Filipovića, Arif-aga je nadgledao redovno sva imanja istanbulskih Đumišića i o tome slao izvještaje Fehim-efendiji. Važno je napomenuti da su i Đula i Mahmut-beg Filipovići pamtili dosljedno da je i sâm Fehim-efendija višekratno dolazio u Bosnu i na obilazak imanjâ i drugim poslovima. Iako je bio poznat kao ljuti protivnik Austro-Ugarske, okupacione i kasnije aneksione vlasti mu očito nisu željele sprečavati pravo dolaska u Bosnu. O Arif-agi i njegovom bratu Smail-agi, sinovima hadži-Mustaj-bega Đumišića iz Istanbula, te o jednom njihovom imanju koje se sastojalo od 4. 889, 5 dunuma begluka u srezu Sanski Most-katastarska opština Kozica vid. H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 321. Arif-agin unuk Hikmet Đumišić živio je još početkom osamdesetih godina XX vijeka u Sanskom Mostu i imao veliki posjed i u okolini Sanskog Mosta i u okolini Ključa, a mi smo ga lično poznavali.

Filipovića.⁸⁶ Potrebno je još jednom istaći da je Fehim-efendija za Hanumicu bio i voljeni brat i neprikosnoveni autoritet.

Vrijeme je da se pozabavimo Hanumicinim mužem hadži-Ahmed-begom Filipovićem iz Rastoke. U literaturi se navodi tačna godina njegove smrti, 1897. godina⁸⁷, a podudara se sa izjavama njegovog najmlađeg sina Mahmut-bega Filipovića. Mahmut-beg Filipović je tvrdio da mu je otac imao preko sedamdeset godina kada je krenuo na hadž pa se hadži-Ahmed-begovo rođenje može staviti u period 1825-1828. godina. Dakle hadži-Ahmed-beg je bio nekih petnaestak godina stariji od svoje žene Hanumice. Nije se upamtilo ime njegovog oca i majke⁸⁸, ali se sigurno zna da je on bio jedinac u svojih roditelja, i zato najmoćniji veleposjednik među rastočkim Filipovićima. Majka mu je bila iz stare hlivanjske kuće Hamzalajbegovića koja je u Bosni već izumrla, ali u Istanbulu postoje i danas potomci te kuće.⁸⁹ Ne samo hadži-Ahmed-begov otac nego i nekoliko njegove braće te jedan amidžić-stričević bili su oženjeni od Hamzalajbegovića. Dakle radilo se o pravom porodičnom savezu dvije moćne kuće koje su povezivale, kao sfere moći i posjeda, Bosansku krajinu i Jugozapadnu Bosnu, a i obje su davale alajbege spahijâ Kliškog sandžaka.⁹⁰ Takođe je i dokumentarno i usmenom

⁸⁶ Dr Makbula Filipović i Ahmed Filipović su tvrdili da je Fehim-efendija umro *oko godinu dana prije nene*. Nena u ovom slučaju je Hanumica. Kamberović, bez navođenja izvora, tvrdi da je Hanumica Filipović rođ. Đumišić preminula 1. IV 1919. Vid. H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 319 (n. 212), što se u velikoj mjeri poklapa sa navedenim oralno-historijskim memoratima Hanumicinih unuka.

⁸⁷ H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 312 (n. 212), neki drugi navodi u toj fusnoti koja ne podastire svoj izvor ne stoje.

⁸⁸ Moguće je jedino pretpostaviti da su se njegovi roditelji zvali Husein i Kimeta, ako se uzme u obzir običaj da najstariji unuci dobivaju, uobičajeno, imena po djedu i neni.

⁸⁹ O Hamzalajbegovićima vid. Nen. Filipović, "Paša Nuhbegović i Braća Gagići", p. 40 (n. 116), sa svom relevantnom sekundarnom literaturom i navedenim informatorima. O Hamzalajbegovićima kao alajbezima Kliškog sandžaka vid. Nen. Filipović, *Acta Ottomanica*, pp. 165-66 (n. 427). O Filipovićima u istom zvanju vid. I. Filipović, *Filipovići*, pp. 63-113, 203.

⁹⁰ O vezama hlivanjskih Hamzalajbegovića te rastočkih i glamočkih Filipovića vid. Ahmet Burek, *Prezimana Livna i Livanjskog Polja*, (Fojnica: Štamparija Fojnica), 2019, p. 485. O odivama iz kuće Hamzalajbegovića udatim za nekoliko braće i jednog amidžića rastočkog Filipovića podatke su dali Mahmut-beg Filipović, Đula rođ. i ud. Filipović i Zarfija Filipović. Zarfija Filipović bila je sestra akademika Nedima Filipovića, a njen pradjed Omer-beg bio je amidža-stric hadži-Ahmed-bega Filipovića iz Rastoke. Dva brata, hadži-Ahmed-begov otac i Omer-beg bili su oženjeni dvjema sestrama Hamzalajbegovićkama. Pored toga, nena po majci Zarfije Filipović, Đula rođ. Rustempašić iz Gornjeg Odžaka kod Bugojna, se nakon smrti svoga prvog muža i Zarfijinog djeda, hadži-Ahmed-bega Filipovića Cicvare iz Glamoča, udala, kao šerijatska druga žena, za Čamil-bega Filipovića iz Glamoča. Ona je bila *inoča* Sadeti rođ. Hamzalajbegović, rodom iz Hlivna, u porodici poznatoj kao *Têta Hamzalajbegovka*. Zarfija Filipović bila je ljubimica te žene iz porodice Hamzalajbegović koja je često dolazila u posjete i u Ključ i u Rastoku, i od koje je Zarfija Filipović prenosila mnoge uspomene.

predajom potvrđena ženidbena veza između rastočke kuće hadži-Ahmed-bega Filipovića i veoma ugledne veleposjedničke kuće Beglerovića iz Banje Luke.⁹¹ Među lokalnim stanovništvom hadži-Ahmed-beg je bio poznat i kao *crnovrški beg* odnosno *vrblijanski beg*. Taj naziv je kasnije ponio i njegov najstariji sin Husein-beg.⁹² Crni Vrh je bila seoska opština u srezu Glamoč (sela Motike, Rore, Balaći, Čulumi, Srdići) i 1910. tu je živjelo 1047 duša pravoslavne vjere.⁹³ Prema Kamberoviću, 1918. godine Filipovići su tu posjedovali 96 kmetskih selišta⁹⁴, no iz oralno-historijskih memorata znamo da su ta selišta zapravo bila u isključivom vlasništvu potomaka hadži-Ahmed-bega Filipovića iz Rastoke. Pored tih selišta, potomci hadži-Ahmed-bega Filipovića imali su u Crnom Vrhu ogromnu šumu o čemu i danas u porodici postoje sačuvane osmanske tapije, austro-ugarski i kraljevsko-jugoslavenski gruntovni i katastarski ulošci te izvodi. Crni Vrh su dva autoriteta za šumarstvo, akademik Pavle Fukarek i ing. Viktor Řehak iz nekadašnjeg Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture

⁹¹ M. Mujezinović, *Islamska Epigrafika*, II², p. 224, nadgrobnni natpis iz 1896. godine, na kome stoji da je tu zakopana Ummigulsum (Đulsa), ćerka Filipović Ahmed-bega Rastočanina (*Rastokali*), majka umrlih Salih-begovih sinova, Muharem-bega i Osman-bega, u mezarluku Mejdanske ili hadži-Selim-bega Džinića džamije u Banjoj Luci gdje je sahranjeno više članova starih banjolučkih porodica Džinić, Ibrahimbegović, Beglerović, i Halimić. Vrlo je vjerovatno da je Ummigulsum (Đulsa), ćerka Filipović Ahmed-bega Rastočanina (*Rastokali*), bila tetka po ocu hadži-Ahmed-bega Filipovića, Hanumicinog muža, jer unuk, pogotovo jedina, gotovo da mora nositi ime djeda po ocu, a i hronologija se uklapa u ovakvo tumačenje. Mahmut-beg Filipović je često ponavljao da je njegova rastočka kuća bila orodena sa banjolučkim Beglerovićima, a to je činio, između ostalog, i zato što je pranena njegove nevjeste Seide rođ. Ibrahimbegović iz Banje Luke, majka Hifzi-bega Ibrahimbegovića bila Beglerovića. Treba obratiti pažnju na ime Hifzi-beg, koje je očito zaigralo ulogu simbola kulturnog pamćenja i identiteta banjolučke bošnjačke elite nakon pogibije Hifzi-bega Đumišića 1876. godine! Naša nena Đula rođ. i ud. Filipović ponavljala bi da su Beglerovići porijeklom *prave Osmanlije*, da su se doselili u Banju Luku u XIX vijeku kao rodbina starih Banjolučana Ćerimpašića (takode najbliža rodbina banjolučkih Ibrahimbegovića iz Mejdana i Rebrovca, ali i Filipovića), da nikada nisu bili mnogoljudni, i da su imali velika imanja u okolini Banje Luke i u Lijevče-polju, sa *oko tri stotine kuća kméta*. Isticala je ličnost Bahti-bega Beglerovića koji je bio sveuplívni uglednik u Banjoj Luci oko 1900. godine. Bahti-beg je očito skraćeno od Bahtijar-beg, inače rijetko ime, i po istanbulskom ukusu! Beglerovići nisu ušli u Kamberovićevu knjigu najvjerovatnije jer arhivski fond Agrarne direkcije u Državnom arhivu BiH ne sadrži podatke o njihovom posjedu. Te podatke treba tražiti drugdje, ali bismo napomenuli da inače ne baš pouzdani Thalloczyjev popis bosanskog begovata, nepouzdan posebno kada su u pitanju posjedi, ipak ističe Begleroviće kao veleposjednike. O pouzdanosti Thalloczyjevog popisa vid. Nenad Filipović, "Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo u Djelu *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918* Milorada Ekmečića", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, XL, 1990, pp. 433-57, na p. 455.

⁹² Prema podacima koje su dali Đula rođ. i ud. Filipović, Mahmut-beg Filipović, Zilha-Lela Filipović, i Muhamed Filipović.

⁹³ *Rezultati Popisa*, pp. 276-77.

⁹⁴ H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 335.

i prirodnih rijetkosti, opisivali kao pravu prašumu i svrstavali su je po značaju odmah iza Perućice.⁹⁵ Jukić u jednom svom tekstu, po prvi put objavljenom 1847. opisuje izgled te planine i šume ovako: *...mi već bijasmo nad Mračajom selom, i dojsta bijaše pravi mračaj, jer kroz planinu Crni vrh putujući za dva sata ništa ne vidismo izvan gustih bukava. Sa strahom predosmo planinu, i stupismo u polje Kupriško...*⁹⁶ Vrbljani su bili seoska opština u srezu Ključ, a 1910. imali su 315 kuća, 2052 duše, od čega je bilo 2048 pravoslavnih, a 4 muslimana. Godine 1918. Filipovići su u Vrbljanima posjedovali 208 kmetskih selišta.⁹⁷ Jukićev putopis je opet instruktivan. On piše: *Vrbljani, selo ristjansko, od 80 kućah, ima popa; ovdje je odžak begova Filipovićah, leži kraj Sane.*⁹⁸ Porodica je imala posjede i u Orahovljanima, seoskoj opštini u srezu Ključ.⁹⁹ Hadži-Ahmed-beg Filipović i Hanumica rođ. Đumišić imali su u svom braku četvoro djece koja su nadživjela hadži-Ahmed-begovu smrt, 1897. godine. Njihova snaha Đula rođ. i ud. Filipović uvijek je tvrdila da je najmlađe od to četvoro djece, njen djever Mahmut-beg rođen iste godine kada i Đulin najstariji brat, hafiz-Smail-beg Filipović iz Glamoča (u. 1966). Hafiz-Smail-beg je rođen 1884. godine¹⁰⁰, što

⁹⁵ Krajem sedamdesetih godina XX vijeka tako su tu šumu Muhamedu Filipoviću opisivali i Fukarek i Rehak. Za eksploataciju šume bio je, pred sâm II svjetski rat, zainteresovan jedan italo-švajcarski koncern, među čijim dioničarima je bila poznata milanska kompanija *Feltrinelli*, i oni su za pravo eksploatacije šume na 99 godina, 1939. godine, nudili 2 000 000 dinara paušala te godišnju rentu od 50. 000 dinara, što bi se dijelilo na nasljednike hadži-Ahmed-bega Filipovića. Podatke o tome smo dobili od Đule rođ. i ud. Filipović, Mahmut-bega Filipovića, Zilhe-Lele Filipović, Ahmeda Filipovića, dr Makbule Filipović, Safije Filipović, Sulejmana Filipovića, Muhameda Filipovića. U to vrijeme se, prema osnovanim kalkulacijama Ahmeda i Sulejmana Filipovića, za 2 000 000 dinara mogla sažidati moderna višespratna stambena palata za izdavanje, a lijepa moderna vila u sarajevskom predjelu Kovačići koštala je 200. 000 dinara. Sulejman Filipović je pamtio da je automobil, nekada poznati model američke firme *Packard*, tada koštao 400. 000 dinara budući da je zet porodice Filipović u to doba, Malik Pe(h)livan, industrijalac i političar iz Beograda, poklonio, povodom diplomiranja na Medicinskom fakultetu u Beogradu 1939. godine, svojoj ženi i Sulejmanovoj sestri Makbuli-Buli takav jedan automobil, nabavljen za navedenu cijenu. Podatak odslikava skupoću uvozne industrijske tehničke robe u Kraljevini Jugoslaviji!

⁹⁶ Ivan Franjo Jukić, "Putovanje po Bosni Godine 1845.", *Sabrana Djela*, ed. Boris Ćorić, I, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Svjetlost), 1973, pp. 67-82, na p. 71. Sravni Ćorićevu učenu izdavačku bilješku: idem, op. cit., pp. 359-61.

⁹⁷ *Rezultati Popisa*, pp. 258-59; H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 336.

⁹⁸ I. F. Jukić, "Zemljopis i Poviestnica Bosne od Slavoljuba Bošnjaka", *Sabrana Djela*, ed. B. Ćorić, I, pp. 159-321, na p. 196. Sravni Ćorićevu učenu izdavačku bilješku: idem, op. cit., pp. 367-72.

⁹⁹ Prema podacima Mahmut-bega Filipovića, Ahmeda Filipovića, i Muhameda Filipovića. Up. *Rezultati Popisa*, pp. 258-59. H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 336, navodi 16 selišta u vlasništvu Filipovića na tom lokalitetu.

¹⁰⁰ Ovo je jasan zaključak iz uvida u osmanske, austro-ugarske, i starojugoslavenske dokumente koji su se nalazili u posjedu hafiz-Smail-begovog sina, advokata Sulejmana Filipovića iz Sarajeva,

bi bila i godina Mahmut-begovog rođenja. Kako se u svim granama porodice Filipović održao običaj da majka nakon poroda doji dijete dvije godine¹⁰¹, a za koji je nauka utvrdila da je dosta pouzdan način prirodne kontracepcije¹⁰², onda se hronologija rađanja djece može pretpostaviti sa visokim stepenom vjerovatnoće. Tako se može predložiti da se najstariji hadži-Ahmed-begov i Hanumicin sin Husein Hifzi-beg¹⁰³ rodio oko 1875. godine, najstarija kćerka Kimeta-Ćima oko 1878. godine, mlađa kćerka Makbula oko 1881. godine, a

te hadži-Ahmed-bega Filipovića iz Sarajeva i Glamoča, hafiz-Smail-begovog mlađeg brata. Dokumente smo pregledali više puta u intervalu 1980-1984.

¹⁰¹ *Majka nas je dojila dvije godine, a treće bi radala novo dijete.* Ovo je izjava Đule rođ. i ud. Filipović koju je često davala pred svim svojim unucima, a zapamtila su je i ponavljala njena djeca Zilhalela, Ahmed, i Muhamed Filipovići.

¹⁰² Još 1937. godine, Vladislav Skarić je primijetio da, pod uticajem Kur'ana, muslimanke doje djecu najčešće osamnaest mjeseci, a neke i po tri-četiri godine. Up. Vladislav Skarić, "Uticaj Turskog Vladanja na Društveni Život", *Izabrana Djela*, ed. Milorad Ekmečić, II, Prilozi za Istoriju Sarajeva, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1985, pp. 270-77, na p. 276. Skarić misli na Kur'an II:233 koji zapravo propisuje dvogodišnje dojenje, a razlozi su mnogostruki, prema komentatorima. O kontroli rađanja u prvobitnom, klasičnom, i premodernom Islamu vid. Basim F. Musallam, *Sex and Society in Islam: Birth Control Before the Nineteenth Century*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, (Cambridge, UK-New York: Cambridge University Press), 1983. O uticaju islamskih propisa i osmanskih kulturno-životnih oblika u vezi kontrole rađanja na bosansko seosko pravoslavno stanovništvo, posebno primjenom coitus interruptus ('azl) vid. Milenko S. Filipović, "Kontrola Rađanja na Glasincu", *Pregled*, CXIX, novembar 1933, pp. 666-69. Ono što je Skarić indirektno naglašavao, Ekmečić je nedvosmisleno rekao, citiravši Skarićev podatak i pozvavši se na komparativne podatke iz historijske demografije: dojenje je visoko efektivno prirodno kontraceptivno sredstvo koje ne može predstavljati nikakav religijsko-pravni problem. Up. Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, I-II, (Beograd: Prosveta), 1989, passim. Pred sâmi kraj svoje vladavine, skupa sa novim propisima o obaveznom karantinu, sultan Mahmud II, sasvim u skladu sa u Evropi Sv. Alijanse prisutnom demografskom neurozom nakon po broj ljudstva pogubnih napoleonovskih ratova, izdaje, u razdoblju 30. X-8. XI 1838, cirkularni ferman o ograničenju i kontroli prakse abortusa. Ferman se odnosio na cjelokupno Osmansko Carstvo, i s pravom se može tretirati kao vladarska uredba sa zakonskom snagom (*hüküm ber-vech-i qānūn*). Naredba znatno odstupa od hanefijskih pogleda na abortus, i kontrolu rađanja uopšte, kao i od osmanske naučno-kulturne tradicije. Vid. Dušanka Bojanić-Lukač i Tatjana Katić, *Maglajski Sidžili 1816-1840.*, (Sarajevo: Bošnjački Institut), 2005, pp. 629-31, dok. № 1. Odskora se ovaj ferman pominje usputno u svjetskoj osmanistici, u jednom površno fukoovskom, pomodnom iako sa zakašnjenjem, ključu. No, u našoj nauci njemu je odavno bila posvećena dužna pažnja: Muhamed Hadžijahić, *Šerijatsko-pravne Ustanove o Umjetnom Pobačaju i Njihova Primjena u Islamskoj Državi. Napisao—Slušač Prava na Pravnom Fakultetu u Zagrebu*, (Zagreb: Tiskara Merkantile), 1940. Hadžijahić navodi i analizira prepis istoga fermama Mahmuda II iz sidžila sarajevskog kadije iz 1838. godine.

¹⁰³ Tako je glasilo Husein-begovo puno ime, a drugo ime mu je očito dato u spomen na njegovog u Bosni nekoć slavnog daidžu, junaka Hifzi-bega Đumišića. Takvo ime je uvijek navođeno prilikom ugovaranja redovnih godišnjih podušnih hatmi za njega, i davalo se na znanje učaču, uz majčino ime Hanumica, kako to običaj nalaže. O tome se brinula njegova najmlađa ćerka, naša teka Zilhalela Filipović, i od nje smo dobili upute u vezi s time, da bi se običaj nastavio i poslije njene smrti.

najmlađi sin Mahmut-beg Filipović oko 1884. godine. Hadži-Ahmed-begovi veliki posjedi u srezovima Glamoč, Ključ, te na potezu Laktaši-Prnjavor i u predjelu Lijeve-polje¹⁰⁴ sigurno su ga učinili više nego prihvatljivim zetom za moćnu kuću Đumišića. Taj brak očito je takođe bio izraz smišljenih porodičnih ženidbenih politika. Austro-ugarski izvori potvrđuju da je Ahmed-beg volio da živi na velikoj nozi te da je opterećivao svoje posjede kreditima na temelju hipotekarnih mjenica, uz lihvarske kamate. Tako je jajačkom muslimanskom trgovcu Muhi Šarančiću založio 1882. godine sedamdeset svojih čiflika na dug od 2.000 forinti, koji je već 1883. godine narastao na 5.000 forinti (*ein gewisser Ahmed Beg Philipović aus Banjaluka...bei einem gewisser Muho Šarančić aus Jajce*).¹⁰⁵ Pored ovog rječitog svjedočanstva o susretu veleposjedničke klase sa modernijim oblicima kapitalizma nego onim poznatim u osmanskoj Bosni, te o ulozi lokalnih trgovaca u tim promjenama¹⁰⁶, dokument čuva svjedočanstvo o tadašnjem mjestu obitavanja Ahmed-begovog, koji još uvijek nije bio hadžija, i Hanumicinog. Iz ovog dokumenta je jasno da je Ahmed-beg Filipović tada živio u Banjoj Luci, ženinom mjestu rođenja. Nije jasno da li kao domazet, na ženinom imetku, ili u nekoj kući koja bi pripadala njegovoj porodici. Bilo kako

¹⁰⁴ Posjedi Filipovića u Lijeve-polju zabilježeni su još u izvještaju austrijskog uhode, zastavnika Božića, iz 1785. godine (*...durch den Brooder-Gränz-Regiments Fähnrich Boxich im Sommer 1785 bereiset...):...Tern...Von da über das Feld Tagurovo der Filipovicho Polie* (na ov. mj. špac. N. F.), *in einer starken ½ St. an eine 12 Schritt lange schlechte Brücke von welcher die Verbas nur etliche 100 Schritte entfernt ist...*, Hamdija Kreševljaković-Hamdija Kapidžić, *Vojno-geografski Opis Bosne pred Dubički Rat od 1785. Godine*, Građa, VII, Odjeljenje Istorisko-filoloških Nauka, 5, (Sarajevo: Naučno Društvo NR Bosne i Hercegovine), 1957, p. 43.

¹⁰⁵ Hamdija Kapidžić, "Agrarno Pitanje u Bosni i Hercegovini za Vrijeme Austrougarske Uprave (1878-1918)", *Godišnjak Društva Istoričara Bosne i Hercegovine*, XIX, 1970-1971, pp. 71-95, na p. 83 i n. 30. Zapanjuje i galopirajuće vrijeme rasta i sâm rast duga, što bi ukazivalo na kreditorsku malverzaciju. Inače, porodica Šarančić zabilježena je i u Jajcu i u okolini tog mjesta još od XVIII vijeka. Važno je napomenuti da je Mahmut-beg Filipović znao da su jajački trgovci, članovi porodica Šarančić i Sarač, bili subaše-nadglednici hadži-Ahmed-begovih i Hanumicininih brojnih porodičnih imanja. Da li je kreditor, trgovac Muho Šarančić, bio i Ahmed-begov subaša?

¹⁰⁶ O osmanskom porijeklu bosanskog i /ili bošnjačkog muslimanskog kapitaliste u periodu 1878-1918 vid. Nen. Filipović, "Osmanska Bosna", pp. 441-42, 454-56. Interpretativni model koji je tu predložen nije našao nikakva odjeka u novijoj historiografiji osmanske i austro-ugarske Bosne. Razlog tome leži i u opsjednutosti političkim, vojnim, te identitarnim temama u bosanskoj historiografiji nakon 1992. godine na uštrb društvene i privredne historije, te skorašnjem, dosta nemuštom, otkriću Foucaulta, Haydena Whitea, subalternih studija itd. među nekim bosanskim, univerzitetski položajno uplivnim, historičarima austro-ugarskog perioda. O problematičnosti i Foucaultovog i Whiteovog te postkolonijalnog relativizma vid. Arnaldo D. Momigliano, "The Rhetoric of History and History of Rhetoric: On Hayden White's Tropes", *Comparative Criticism. A Yearbook*, III, 1981, pp. 255-68; Carlo Ginzburg, *History, Rhetoric, and Proof*, (Hannover & London: University Press of New England), 1999; Nenad Filipović, "Lady Mary Wortley Montagu i Ahmed-beg od Kumodraža", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, LIX, 2009, pp. 147-202.

mu drago, porodica se kasnije preselila, ili vratila, u Rastoku, a ta promjena se, u porodičnoj predaji, pripisivala Ahmed-begovoj sklonosti da živi na visokoj nozi.¹⁰⁷ Nije jasno da li se pod tim mislilo da su neke banjolučke nekretnine izišle iz porodičnog vlasništva. Isto tako, u porodici se dosljedno prenosilo da je svojim netaktičnim stavom u jednom sukobu sa austro-ugarskim vlastima Ahmed-beg izgubio 1200 dunuma šume na koju je porodica posjedovala osmanske tapije, a koje su nasilno upisane kao erarne tj. državne šume.¹⁰⁸ Taj sukob se dogodio u razdoblju 1882-1897. godine, a, prema izjavi Mahmut-bega Filipovića, formalni povod za sukob bilo je trasiranje jedne željezničke pruge u Bosni, pa bi se čitava afera mogla i preciznije datirati i locirati, ali to bi bio predmet posebnog istraživanja.¹⁰⁹ Na kraju, i sâm odlazak na hadž, pred kraj života, bio je izraz želje da se naglasi lični i porodični status, pored vjerske dimenzije čina, i podrazumijevao je zaista velike troškove. Porodična tradicija je jednoglasna u tome da je hadži-Ahmed-beg umro na lađi tokom povratka sa hadža¹¹⁰, i da je dobar dio dragocjenosti i podvoznog novca koji su bili pri njemu

¹⁰⁷ Prema izjavama Đule rođ. i ud. Filipović, Mahmut-bega Filipovića, Ahmeda Filipovića. Smatralo se da kasnije ispoljena sklonost ka životu na visokoj nozi njegovog sina Mahmut-bega jeste crta nasljeđena od oca. Sâm Mahmut-beg je o tome govorio neapologetski, neuvijeno.

¹⁰⁸ O erarizaciji mulkovnih šuma u Bosni 1878-1918 i o pritužbama na isto vid. Nusret Šehić, *Autonomni Pokret Muslimana za Vrijeme Austrougarske Uprave u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Svjetlost), 1980, pp. 286-303. Bošnjački politički prvak iz austro-ugarskog i starojugoslovenskog razdoblja, Šerif Arnautović je, 1910. godine, interpelirao u Bosanskom saboru kako Zemaljska vlada preči Topal Zaim-begu Filipoviću, inače hadži-Ahmed-begovom amidžiću-stričeviću, pristup šumama za koje ima i osmanske tapije i austro-ugarske gruntovno-katastarske isprave. Vid. M. Hodžić, *Od Mostara do Beograda*, pp. 126-27. Topal Zaim-begov sin i otac orijentaliste Nedima Filipović, veleposjednik i industrijalac-pilarar Šerif-beg Filipović bio je u dugogodišnjem sukobu sa Zemaljskom vladom i poznatom firmom Otto Steinbeiss oko šumskih revira Šiša, Palež, i Bobinjak. Vid. Prof. Ing. Branislav Begović, *Razvojni Put Šumske Privrede u Bosni i Hercegovini u Periodu Austro-ugarske Uprave (1878-1918) sa Posebnim Osvrtom na Eksploataciju Šume i Industrijsku Preradu Drveta*, Djela, LIV, Odjeljenje Društvenih Nauka, 31, (Sarajevo: ANUBiH), 1978, passim. O Topal Zaim-begu kao članu Egzekutivnog odbora Muslimanske Narodne Organizacije (MNO) vid. *Borba Muslimana*, sabr. i ur. F. Hauptmann, pp. 430, 456, 474, 502, 531, 548.

¹⁰⁹ U tome su jednoglasne izjave Đule rođ. i ud. Filipović, Mahmut-bega Filipovića, dr Makbule-Bule Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu (Crnoglavici), Safije-Fiće Filipović-Weiss, Zilhe-Lele Filipović, Sulejmana Filipovića.

¹¹⁰ U tome su jednoglasne izjave Đule rođ. i ud. Filipović, Mahmut-bega Filipovića, dr Makbule-Bule Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu (Crnoglavici), Safije-Fiće Filipović-Weiss, Zilhe-Lele Filipović, Sulejmana Filipovića. H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 319 (n. 212) donosi istu godinu kao i porodična oralna historija, a ne navodi svoj izvor. O smrtnim slučajevima među bosanskim hadžijama tokom obavljanja hadža vid. Hana Younis, "Smrtni Slučajevi Tokom Hadža u Mekku kroz Primjere iz Građe Vrhovnog Šeriatskog Suda u Sarajevu u Periodu Austrougarske Uprave", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXXVII, 2016, pp. 197-217.

tada nestao. Ipak u porodici se dugo bilo sačuvalo par izuzetnih dragocjenosti koje su bile memento sa toga hadža.¹¹¹

Nakon hadži-Ahmed-begove smrti, 1897. godine, upravljanje porodičnim imanjima je kao glava kuće preuzeo najstariji sin Husein Hifzi-beg kome je tada bilo 24-25. godina. Porodica je očito bila zadružna jer se braća Husein Hifzi-beg, Mahmut-beg, i njihova majka nikada nisu razdijelili¹¹², i prva djelidba je nastala tek nakon Hanumicine smrti koju Kamberović, dosta osnovano, stavlja u 1. IV 1919. godine¹¹³, a kojoj je prethodila Husein Hifzi-begova smrt pred sâmim krajem 1918. godine. Husein Hifzi-beg je upravljao porodičnim imanjem kao glava kuće ali pod budnim očima svoje majke Hanumice, svoga daidže Fehim-efendije iz Istanbula, i svoga najbližeg rođaka, daidžića Arif-age Đumišića koji je gotovo uživao status daidže među Hanumicinom djecom: Husein Hifzi-begom, Kimetom-Ćimom, Makbulom, i Mahmut-begom. U takvoj ulozi daidže (Fehim-efendija Đumišić) odnosno kvazi-daidže (Arif-aga Đumišić) prepoznajemo refleks ustanove *avunkulat*-splet posebnih odnosa, prije svega društveno-imovinskih te običajno-

¹¹¹ Njegova snaha Đula rođ. i ud. Filipović te unuka Zilha-Lela Filipović čuvale su neke od tih dragocjenosti i one su bile *in situ* u domu Zilhe-Lele Filipović još 1997. godine. Radilo se o dijelovima luksuznog mevludskog servisa (velika tabla, velike šerbetne maštrafe, male šerbetne maštrafe) od tombaka-pozlaćene bronzne u stilu mamelučkog historizma kairske izrade, zatim srebreni zarfovi-podnožja za findžane za kafu i dijelovi srebrenog pribora za jelo istanbulske izrade, dijelovi srebrenog servisa za ručavanje bečke izrade, jedna raskošna posuda za bombone sa poklopcem od starinskog, ručno brušenog, češkog kristala. Ali najveća dragocjenost bio je izrazito veliki *Kur'ân-tas* od tombaka, obredna posuda posebne namjene. Višedecenijski imam banjolučke Gazanferije i porodični prijatelj Omer-hafiz Džin te orijentalista Ešref Kovačević, kao Glamočak porodični prijatelj takođe, pregledali su tu posudu, prije 1977. i konstatovali da spada u najrjeđu vrstu takve posude-onu po kojoj je ugraviran cjelokupan tekst Kur'âna, a ne samo određene sure i dove. Zilha-Lela Filipović dugo je čuvala memento sa jednog drugog hadža. Bila je to skupocjena molitvena sedžždžada (serdžžada) vrste *mihrâbli kiršehir*, po anadolskom mjestu izvoza te nomadske rukotvorine. Sedžždžadu je pri povratku sa hadža nabavio djed po ocu Muhameda Filipovića, hadži-Derviš-beg Filipović iz Ključa. Hadži-Derviš-beg je, neposredno iza 1865. godine, pratio na hadž, kao najbliži muški srodnik, svoju dvostruku tetku, Meleću Firdus rođ. Atlagić, majku Ali-bega Firdusa, u vrijeme hadža skorašnju udovicu iza Abdurahman-bega Firdusa. (U literaturi se ime ove žene često pogrešno navodi kao *Melca*). O rođačkoj vezi Atlagića i sredičko-ključkih Filipovića i izvornom obliku imena majke Ali-bega Firdusa te sa tačnim datumom njene smrti, 19. II 1919—dakle čitavih devet godina nakon voljenog joj jedinca Ali-bega Firdusa, vid. Alija Nametak, "Atlagići u Povijesti i Narodnoj Tradiciji", *Zbornik za Narodni Život i Običaje Južnih Slavena*, XLII, 1964, pp. 183-216 + 1 t. (dvostrano), na pp. 191-92.

¹¹² I dr Makbula-Bula Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu i njena sestra Safija-Fića Filipović-Weiss i njihov amidžić-stričević Ahmed Filipović ponavljali su: *naši su se razdijelile tek poslije nenine smrti*. Nena je naravno Hanumica!

¹¹³ Već smo istakli da se ova Kamberovićeva tvrdnja za koju on ne navodi izvor u velikoj mjeri poklapa sa porodičnim oralno-historijskim memoratima.

duhovnih, između ujaka s jedne strane i sestričâ te sestričinâ s druge strane (obradi pažnju i na crnogorski izraz *ujčevina*). Još je 1955. godine primijećeno da je kod Bošnjaka avunkulat mogao biti učvršćen propisima šerijatskog prava, a inače su semitski narodi izrazito skloni očuvanju avunkulata u svojim društvenim ustanovama.¹¹⁴ Učestalo se prilikom bošnjačkih samrtnih običaja i / ili obreda može čuti da, navodno prema Hadisu, žensku osobu u grob prvenstveno treba da spusti ili njen ujak ili njen brat.¹¹⁵ Bilo kako mu drago, bošnjačko kulturno pamćenje oličeno u bošnjačkoj usmenoj predaji pridaje posebno mjesto *daidži*-ujaku. Tako jednu od ključnih uloga u baladi o Hasanaginici igra njen brat odnosno daidža njene djece, Pintorović-beže, a u baladi o Morićima Morića majku kobno razočarava „paša sarajski, brat rođeni“ dakle daidža pogubljenih Morića. Slični primjeri iz usmene predaje bi se mogli multiplikovati do u beskraj.¹¹⁶ Husein Hifzi-beg nije imao rastrošne sklonosti svoga oca hadži-Ahmed-bega. Imetak je bio zaista znatan, tako da ga ni takve očeve sklonosti nisu mogle oštetiti bitno. Takođe se postavlja pitanje da li je Hanumica prenijela svoj imetak na muža ili je samostalno upravljala svojim imetkom, i prije hadži-Ahmed-begove smrti 1897. godine? Ona će mnogo kasnije pokloniti gotovo svu svoju imovinu sinovima, i time faktički isključiti svoju ćerku, zeta i unuke po tankoj krvi iz nasljeđa iza nje, koje bi inače svakako uslijedilo u skladu sa propisima šerijatskog nasljednog prava. To se je desilo oko 1912. godine, u vrijeme kada je otpočeo *otkup kmetova*.¹¹⁷ Takvim činom Hanumica je naglasila svoje viđenje kako porodični posjed treba biti vođen. U porodici je poznato da ćerke ipak nisu bile posve oštećene budući da su bile

¹¹⁴ Vid. Milenko S. Filipović, „Avunkulat“, *Čovek među Ljudima*, pp.307-08, po prvi put objavljeno 1955. godine.

¹¹⁵ Bilo bi vrlo poželjno da se razreši pitanje eventualnog hadiskog porijekla ovog običaja i / ili uvjerenja.

¹¹⁶ O tome vid. Đenana Buturović, „Porodični Odnosi u Epskim Narodnim Pjesmama Muslimana u Bosni i Hercegovini“, *Glasnik Zemaljskog Muzeja, Etnologija, n. s.*, XVIII, 1963, pp. 41-59; eadem, *Morići: Smisao Sjećanja i Pamćenja*, (Sarajevo: Svjetlost), 2009, passim, sa tumačenjima koja koriguju brojna „vukovsko-andrićevska“ zastranjivanja Hatidže Krnjević glade usmene predaje o Morićima; Hatidža Krnjević, *Usmene Balade Bosne i Hercegovine. Knjiga o Baladama i Knjiga Balada*, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Svjetlost), 1973, pp. 188, 213-14, 287, 296-97, 301-03.

¹¹⁷ Prema saopštenjima Mahmut-bega Filipovića i Ahmeda Filipovića. To bi, najvjerovatnije, objašnjavalo zašto je Kamberović u kasnijoj građi, nastaloj u razdoblju 1918-1940, naišao na podatak da je Hanumica Filipović rođ. Đumišić posjedovala 16 kmetских selišta u srezu Banja Luka. Vid. H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 319 (n. 212). O fakultativnom otkupu kmetских selišta vid. idem, op. cit., pp. 156-64.

isplaćene znatnim nakitom¹¹⁸ te zlatnicima, kao i sa *po jednim imanjem*.¹¹⁹ No, ona je, sasvim u duhu patrijarhalnog shvatanja dobrog ovozemaljskog reda, smatrala da sinovi, koji nastavljaju lozu, trebaju biti višestruko obezbijedeni. Kazivači su složni u tome da je Husein Hifzi-beg ne samo održao, nego i unapredio porodični posjed. Radilo se o jednoj protestantski radinoj prirodi, osobi koja je osim očuvanja postojećeg i sticanja novog imanja imala lov kao jedinu strast. Tu strast je dijelio sa bratom Mahmut-begom, a kasnije će se njegov sin Ahmed zaraziti lovom još kao dijete¹²⁰, i ta će se strast u njega nastaviti sve do njegovih srednjih godina. Lov je bio jedan od statusnih simbola i osmanske i post-osmanske elite u Bosni, a ima direktnu vezu i sa shvatanjima o ratništvu i maskulinitetu među tom elitom, a na tragu osmanske dvorske i elitne kulture.¹²¹ Hanumica i Husein Hifzi-beg su vodili računa o udadbenoj politici kada su došle na red udaje Hanumicinih ćerki odnosno Husein Hifzi-begovih sestara. Starija od sestara Kimeta-Ćima sklopila je, odmah iza 1897. godine, brak sa Ali-begom Filipovićem, veleposjednikom i trgovcem iz Ključa. Ali-beg je bio sin hadži-Bećir-bega Filipovića, dugogodišnjeg ključkog gradonačelnika u vrijeme austro-ugarske vlasti¹²², a majka mu je bila iz porodice Bišćević iz Bihaća, i to iz tzv. harmanskog ogranka te porodice. Ali-beg

¹¹⁸ U posjedu Hajrije Glavaš rođ. Kozarčanin, nastanjene u Splitu, inače po svojoj majci Habibi Kozarčanin rođ. Filipović, praunuke Hanumicine, nalazila se skupocjena garnitura (prsten-soliter i naušnice) sa velikim dijamantima tzv. *altšlif* izrade, nabavljena u Beču oko 1900. godine kao poklon prvoj Hanumicinoj unuci Makbuli *Magbi* rođ. i ud. Filipović, ćerki Ali-bega Filipovića iz Ključa i Hanumicine najstarije ćerke Kimete-Ćime. Garnituru je nakon *Magbine* smrti naslijedila njena sestričina Hajrija.

¹¹⁹ Prema izjavama Đule ud. i rođ. Filipović, Mahmut-bega Filipovića, dr Makbule-Bule Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu (Crnogolavić), Zilhe-Lele Filipović, Ahmeda Filipovića, Zarfije Filipović. Pod izrazom *jedno imanje* treba shvatiti čiflik sa pripadajućom šumom. Ovo tumačenje dugujemo Ahmedu Filipoviću i mr. ph. Bakiru Džiniću, a ono je u skladu sa osmanskim tapijama iz XVIII i XIX vijeka koje se odnose na Bosnu, a koje smo pregledali u ogromnom broju.

¹²⁰ Husein Hifzi-beg dao je, još prije 1918, za svoga malog sina Ahmeda (rođ. 1912) naručiti u Beču specijalnu dječju lovačku pušku i dječji lovački pribor, a garnitura je bila i dekorisana u srebru. Ahmed Filipović čuvao je tu garnituru kao uspomenu sve do poznatih događaja u Banjoj Luci 1992-1995. godine, kada je te garniture nestalo.

¹²¹ O tome u vezi sa Bosnom vid. Vejsil Ćurčić, *Lov sa Sokolom u Bosni i Hercegovini. Die Falkenbeize in Bosnien und der Hercegovina*, 2. ispr. izd., (Zagreb: Tiskara Zaklade Narodnih Novina), 1937; Hana Younis, *Svakodnevni Život u Sarajevu (1850-1878.)*, (Sarajevo: Centar za Osmanističke Studije), 2019, p. 142. O osmanskoj tradiciji lovstva vid. Tülay Artan, "A Book of Kings Produced and Presented as a Treatise on Hunting", *Muqarnas*, XXV, 2008, Tribute to Oleg Grabar, pp. 299-330; Sabaheta Gačanin, "Eight Paradises Chronicle about the Sultan Hunting: Sources of Oriental Provenance for Studying the Interactions of Humans and Nature", *Annales*, XXXV / 1, 2025, pp. 71-80.

¹²² O hadži-Bećir-begu Filipoviću vid. *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, I, pp. 154, 156 (1893), 160 (1894); I. Filipović, *Filipovići*, p. 163.

i Kimeta-Ćima ima li su sljedeću djecu: Muhameda, Makbulu-*Magbu*, Habibu-*Bipku*, Hajrudina, Derviša-*Dedu*, i Hajriju. Ali-beg Filipović, Hanumicin zet, pominje se u Makbulinoj vakufnami iz 1907. godine kao svjedok. Kao sin gradonačelnika, zatim veleposjednik i uspješan trgovac, Ali-beg je tokom I svjetskog rata za sebe izdejstvovao da upravlja državno kontrolisanom prodajom prehrambenih artikala i ostalih namirnica što se popularno zvalo *aprovizacija* i što je omogućavalo i brzo dalje bogaćenje u teškim uslovima rata.¹²³ Ali-beg je iznenada umro oko 1917. a njegova žena Kimeta-Ćima vrlo brzo iza njega, po svojoj prilici od španske groznice i prije svoje majke Hanumice.¹²⁴ Druga sestra, ona koja je ostavila vakuf, Makbula udala se prije 1907. godine za Ali-bega Kulenovića Suhaju u Bosanski Petrovac. Tu udaju ćemo analizirati odvojeno, pri sâmom kraju rada jer njena povijest objašnjava, u velikoj mjeri, i postanak Makbulinog vakufa i prirodu Makbuline uspomene u porodici. No, već sada je bitno da se naglasi da se u Makbulinom slučaju radilo o porodičnoj ljubimici, kako majčinoj, tako i među ostalom Hanumicinom djecom.¹²⁵ Husein Hifzi-beg bio je akter jedne male političke afere u Ključu vezane uz borbu za vakufsko-mearifsku autonomiju koja se desila prije 21. III 1907. Njega su ključke vlasti uhapsile zbog političke agitacije *in Čaršija und Kirajthana*, prikupljanja novca i potpisa za delegacije u Budimpešti, upućivanja telegrama podrške budimpeštanskim delegacijama, i zbog nagovaranja seljaka da putuju u Budimpeštu u javno-demonstrativne svrhe. Zato je bio kažnjen desetodnevnom zatvorom u Ključu i konfinacijom u Rastoku (*wurde...zu 10 Tage Arrest und Abschiebung zu Zuständigkeitsgemeinde Rastoka verurteilt...*). Nakon protestnog telegrama ključkih uglednika ministru Buriánu, Baron Kutschera je stvar riješio kompromisnom odlukom (*nach P. 7 nur suppletorisch Arreststrafe*).¹²⁶

Hanumicina odlučujuća volja odredila je i ženidbe njena dva sina te sudbinu školovanja Mahmut-begovog. Naime, Husein-beg, iako najstarije dijete i sin, nije se ženio sve do 1911. godine. On je očito bio ono što se u patrijarhalnim balkanskim društvima nazivalo *vječiti mladoženja, poutegli momak*. Najstariji

¹²³ Prema izjavama Đule rođ. i ud. Filipović i Mahmut-bega Filipovića. Mnogi nisu gledali povoljno na ljude koji su se upuštali u poslove sa aprovizacijama. Naši kazivači su to sumirali ovako: *nije to trebalo Ali-begu pored onolikog imetka*. U sekundarnoj literaturi ne postoji osvrt na aprovizacije, ali neke Andrićeve proze iz višegradskog ciklusa, koje nose dosta autobiografskog, odslikavaju rašireno negativno gledanje na tu vrstu posla kao zabran za nemilosrdne *homines novi*.

¹²⁴ Prema izjavama Đule rođ. i ud. Filipović i Mahmut-bega Filipovića.

¹²⁵ Prema izjavama Đule rođ. i ud. Filipović i Mahmut-bega Filipovića.

¹²⁶ *Borba Muslimana*, sabr. i ur. F. Hauptmann, pp. 456-57; N. Šehić, *Autonomni Pokret*, pp. 209-10.

sin često dugo ostaje momak, vodi porodicu, posebno u slučaju ako je majka udovica a on tek stasali mladić u času očeve smrti, i ženi se tek u razdoblju od 35-50 godina života, a nevjesta je, nerijetko, dosta mlađa.¹²⁷ Husein Hifzi-beg oženio se tek 1911. godine. No, i do te ženidbe je došlo po majčinoj instrukciji. Njegov najmlađi brat, Mahmut-beg želio je još kao sasvim mlad momak, negdje oko 1906. godine, da se oženi svojom rodicom iz Rastoke, sestrom Malić-bega Filipovića.¹²⁸ Hanumica nije odobrila tu želju i do toga braka nije došlo. Njen argument je bio da je *rod isuviše blizak*, iako je to „pravilo“ u mnogim drugim slučajevima kršeno učestalo. Radilo se o izgovoru. Hanumica nije željela dalje orodavanje sa veoma uglednom kućom, no koja je bila mnogoljudna te se posjed dijelio na mnogo duša.¹²⁹ Do 1911. godine, Mahmut-beg je izgubio strpljenje i pred majku postavio ultimatum da mu odobri brak sa Pašom Kulenović iz Ključa, ćerkom Ahmed-bega Kulenovića *Ramićkog* i Asime-Ake rođ. Filipović. Hanumica je pribjegli jednom manevru. Rekla je da se Mahmut-beg može da ženi, ali se prvo mora oženiti Husein Hifzi-beg, njegov stariji brat. Valjda je pretpostavljala da će najstariji brat odlučiti slučaj, izjavivši da ne želi da se ženi. No, Husein Hifzi-beg je rekao da bi se vrlo rado oženio, da je krajnje vrijeme za to. I onda je Hanumica presjekla odlukom: *ženićeš se skupa sa Mahmutom, a isprosićeš curu u Ali-bega i Zilhe Filipović u Glamoču*.¹³⁰ Prosidba je u Glamoču prihvaćena, i Đula, ćerka Ali-bega Filipovića i Zilhe rođ. Filipović, data je u brak Husein Hifzi-begu. Dvostruka svadba Husein Hifzi-begova i Mahmut-begova desila se 1911. godine. Iz cjelokupne ove historije izbija lik dominantne majke u patrijarhalnoj sredini, zapravo matrijarha koji vlada i direktno i posredno, preko najstarijeg sina, i svojim majčinskim autoritetom, i autoritetom svoje braće i brojnih muških najbližih srodnika. I dok najstariji sin, glava kuće nominalno, odlučuje o svemu u dogovoru sa majkom i tek po njenom odobrenju, najmlađi je pobunjenik. A može to i da bude, jer je majka, inače dominantna, imala

¹²⁷ Fenomen je uočen na primjeru balkansko-podunavskih Cincara: M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, I-II, passim.

¹²⁸ Malić-begov otac i Mahmut-begov otac bili su amidžići, a majke su im bile iz iste porodice, Hamzalajbegovičke. O Malić-begu vid. *Borba Muslimana*, sabr. i ur. F. Hauptmann, pp. 456-57; I. Filipović, *Filipovići*, pp. 9-10.

¹²⁹ Čitavu historiju i Hanumicino objašnjenje prenosio je ovako jedan od glavnih aktera, Mahmut-beg Filipović, Hanumicin sin. U istom tonu, događaj i objašnjenje prenosili su dr Makbula-Bula Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu (Crnoglavić), Safija-Fića Filipović-Weiss, Đula rođ. i ud. Filipović, Sulejman Filipović, Ahmed Filipović, Zilha-Lela Filipović, Muhamed Filipović.

¹³⁰ Verziju su, bezbroj puta, istovetno, a odvojeno prenijeli i Đula rođ. i ud. Filipović i njen djever Mahmut-beg.

slabost i prema njemu.¹³¹ Ipak, Hanumica je u jednoj bitnoj stvari odredila Mahmut-begovu sudbinu. Nije dala dozvolu da Mahmut-beg ode u Istanbul, oko 1905. godine, i tamo se školuje. U Bosnu je došla njegova tetka po majci sa svojim mužem, Ibrahim Šemsi-begom Kulenovićem. I po namisli Fehim-efendije Đumišića, i po njihovoj namisli, Mahmut-beg je trebalo da ode u Istanbul i školuje se u poznatom zavodu *Mülkiye*, ustanovi za obrazovanje elitnih administrativaca. Husein Hifzi-beg zdušno je podržavao takav plan, jer je smatrao da će školovani brat, eventualno visoko pozicioniran ili u Istanbulu ili u Bosni, biti od velike pomoći njemu koji vodi imanje. Hanumica nije bila saglasna. Izjavila je da ne želi da se razdvaja od omiljenog muškog djeteta. Tako se desila nečuvana situacija: Hanumica se suprotstavila svome bratu Fehim-efendiji, između ostalih kojima je protivrječila. I Mahmut-beg je ostao u Bosni, bez uloge na imanju jer je bio mlađi brat, a porodica ostala zadružna. Mahmut-beg je često pominjao, sa izvjesnom sjetom, kako je, 1955. godine, u Istanbulu, obišao porodicu svoje tetke, i sreo svoje tetiće i njihovu djecu: oficire, advokate, poslovne ljude, narodne poslanike u Ankari.¹³²

U tom smislu instruktivna je i Makbulina sudbina. Iako je Makbula bila i Hanumicina i porodična ljubimica, Hanumica nije odobrila njen izbor. Desilo se je da je Makbula živo željela da se uda upravo za Malić-bega, svoga bliskog rođaka, brata iste one djevojke koju je Mahmut-beg uzaludno želio da oženi. Brak nije odobren, isti razlozi su izneseni kao i kod Mahmut-begovog prvog neuspjelog pokušaja oko ženidbe, a Makbula je brzo iza toga udata u Bosanski Petrovac za uticajnog i bogatog Ali-bega Kulenovića-Suhaju.¹³³ Međutim, Makbuli je to jako teško palo, nikada se nije oporavila od toga, brzo je rodila dijete koje umrlo, a ona navukla sušicu u kombinaciji sa post partum depresijom. *Često bi gledala kroz pendžer, i u Petrovcu i u Rastoci kada bi dolazila, i samo plakala*, opisivala ju je rodica Mevhiba-Hiba Filipović, rođ. 1896. a koja je još uvijek bila živa 1991. godine.¹³⁴ Vrlo brzo je preminula. Tako da vakuf pred njenu dušu možemo

¹³¹ To je često ponavljao sâm Mahmut-beg Filipović.

¹³² Prema izjavama Mahmut-bega Filipovića, dr Makbule-Bule Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu (Crnoglavić), kao i prema izjavama svjedokâ susreta iz 1955: Zilhe-Lele Filipović, Vezire Džumhura rođ. Pe(h)livan, i Zuke Džumhura.

¹³³ O toj ličnosti i njegovom posjedu vid. Vid. H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 405.

¹³⁴ O Mevhibi-Hibi, ćerki Muhamed-bega Filipovića i Sidike rođ. Filipović iz Ključa kao kazivaču vid. I. Filipović, *Filipovići*, p. 197. Prema svjedočenju svoje majke Hajrije, na sličan način je Makbulin život nakon udaje opisivala Zarfija-Zarfa Filipović čiji je djed Topal Zaim-beg Filipović bio amidžić Makbulinog oca. Izjave Mahmut-bega Filipovića bile su potpuno u skladu sa izjavama dviju kazivačica.

shvatiti i kao neku vrstu okajanja za njenu nevoljnu i tešku sudbinu. Da je zaista bila ljubimica u porodici svjedoči rijetka činjenica da je njeno ime dato njenoj prvorodenoj sestričini još za Makbulina života, i prije njene udaje u Bosanski Petrovac. Makbulina starija sestra Kimeta-Ćima i njen muž Ali-beg dali su, 1900. godine, svojoj prvorodenoj kćerki ime Makbula. A Paša rođ. Kulenović i Mahmut-beg Filipović dali su svome prvorodenom djetetu—žensko je dijete bilo u pitanju—opet ime Makbula!¹³⁵ To dvostruko imenovanje je znakovito, i govori o privrženosti osobi, odnosno uspomeni na tu osobu. Patrijarhalizam ima više različitih lica. Hanumica je svoj dugi život završila, prema osnovanoj Kamberovićevoj tvrdnji, 1. IV 1919. godine. Prije toga umro je, pred kraj 1918. godine, njen prvorodenac Husein Hifzi-beg, podlegavši, kao jedini u porodici, španskoj groznici. Iza njega je ostalo troje djece: Ahmed (r. 1912.), Ćamila-Ćamka (r. 1915.), Zilha-Lela (r. 1918.). Prema tvrdnji njegovog sina Ahmeda Filipovića on je izgubio volju za život, šokiran posljedicama agrarne reforme i prevrata, i odbijao je terapiju koju je prepisao poznati ključki ljekar, dr Pšorn¹³⁶, otac dva poznata sarajevska ortopeda, nastavnika Medicinskog fakulteta UNSA. Događaje iz 1918-1919. godine nije mogla zaustaviti i / ili odagnati ni nesvakidašnja snažna volja Hanumice Filipović rođ. Đumišić!

Zaključna uočenja

U ovom radu pokušalo se osvijetliti jedan historijski izvor kombinacijom mikrohistorijske analize pisanog izvora sa oralno-historijskom analizom usmenih memorata. Želja nam je da skrenemo pažnju na sljedeće:

1. Oralno-historijska istraživanja trebala bi biti ravnopravno uključena i u naš historiografski diskurs. Podsjetili bismo da veliki kulturni historičar Peter Burke ističe da je usmenost bitan predmet historiografskog izučavanja. Izdvaja epiku, baladu, narodnu pripovijetku, ali i usmeno prenošene glasine. Smatra da historičar, između ostalog, proučava međuodnos fenomenâ koje naziva *orality, literacy, and numeracy*.¹³⁷ Iako je klasična rankeovska

¹³⁵ Djevojčica će kasnije biti pitomica *Gajreta*, diplomirati medicinu 1939. godine, raditi kao ljekar u Beogradu, Locarnu, Milanu, Istanbulu, i New Yorku, i steći dvije specijalizacije: jednu iz ginekologije, drugu iz anesteziologije. Umrula je u New Yorku 1997. godine.

¹³⁶ Terapija se sastojala u administriranju, šest puta dnevno, jednog *štamperla*-čašice najkvalitetnijeg, tršćanskog, konjaka, prema svjedočenju Đule rođ. i ud. Filipović. Prof. dr Zaim Filipović nam je, svojevremeno, objasnio da je to decenijama bio jedini lijek kod visokih temperatura izazvanih virusnim groznicama, te da se kod opisane terapije nije radilo o šarlatanstvu.

¹³⁷ Vid. Peter Burke, *What is Cultural History*, (Cambridge, UK: Polity Press), 2004, pp. 92-93, 136.

historiografija negirala historičnost usmenoj predaji, takva viđenja su i kod nas davno razbijena analizama genealoških predaja balkanskog plemenskog društva i poređenjem istih sa arhivskim izvorima.¹³⁸ Moderna oralno-historijska istraživanja pokazuju sofisticirani samosvojan metod koji ih jasno razlikuje od studija folkloru u užem smislu riječi.¹³⁹ Isto tako pitanje historičnosti usmene književnosti u nas jeste davno razrešena stvar, u prilog historičnosti te predaje, s time da istraživač mora pristupiti historičnosti te građe dubinski multidisciplinarno, i striktno kritički.¹⁴⁰ Napomenuli bismo, da su bosanski historičari osmanskog razdoblja, mnogo prije nego što je teorijski formulisan program oralne historije, sasvim uspješno primjenjivali ono što će se kasnije nazvati oralna historija. Tu prije svega mislimo na djela Vladislava Skarića i Hamdije Kreševljakovića.¹⁴¹

2. Historija žene, majke, ćerke, sestre, supruge itd. trebalo bi biti predmet ozbiljnog, kritičkog, pristupa, lišenog bilo kakve vrste prezentizma. Patrijarhalizam je historijski i kulturno-antropološki fenomen, a takvim se fenomenima ne sudi, oni se ne vrednuju, iz njih se ne uzimaju pouke za sadašnje ili buduće ponašanje¹⁴², nego se samo opisuju i tumače. Vrednosni sistem jedne kulture ne može se uzimati kao ideal za procjenu bilo koje druge

¹³⁸ Vid. Milenko S. Filipović, "Bijeli Pavle", *Istoriski Zapisi*, I / 3-4, I / 5-6, 1948, pp. 168-78, 256-63; Ivan Božić, "Svijet Ratničkih Družina i Katuna", *Istorija Crne Gore*, II / 2, (Titograd: Redakcija za Istoriju Crne Gore), 1970, pp. 348-70, na pp. 349-50, 357, 368.

¹³⁹ Vid. *Handbook of Oral History*, edid. Thomas L. Charlton, Loi E. Myers, and Rebecca Sharpless, (Lanham, Md.: Altamira Press), 2006. O jednom izuzetnom metodološkom primjeru oralne historije primijenjene na kasno-osmanski period (1878-1924) vid. Roy Marom, "The Abu Hameds of Mulabbis: an Oral History of a Palestinian Village Depopulated in the Late Ottoman Period", *British Journal of Middle Eastern Studies*, L / 1, 2023, pp. 87-106.

¹⁴⁰ O narodnoj epici kao usmenoj hronici i danas je neprevaziđena studija: Salko Nazečić, *Iz Naše Narodne Epike. I. Hajdučke Borbe oko Dubrovnika i Naša Narodna Pjesma*, (Sarajevo: Svjetlost), 1959. Takođe vid. Dušanka Bojanić-Lukač, *Istorijska Osnova Narodne Pesme "Bolest Muja Carevića"*, p. o. iz *Prilozi za Jezik, Književnost, Folklor i Istoriju*, XXXVIII / 1-2, 1972; Albert B. Lord, "History and Tradition in Balkan Oral Epic and Ballad", *Western Folklore*, XXXI, 1972, pp. 53-60; Radovan Samardžić, *Usmena Narodna Hronika*, (Novi Sad: Matica Srpska), 1978; Ramiza Smajić, *Bosanska Krajina: Historija, Legende i Mitovi*, (Sarajevo: Dobra Knjiga), 2009; Đ. Buturović, *Morići: Smisao Sjećanja i Pamćenja*.

¹⁴¹ Milorad Ekmečić, "Hamdija Kreševljaković", *Enciklopedija Srpske Istoriografije*, edid. Sima Ćirković-Rade Mihaljić, (Beograd: Knowledge), 1997, pp. 453-54; Amer Maslo, "Uvodna Studija. "Bistar, Naobražen i Čedan": Znanstveni Put i Razvoj Hamdije Kreševljakovića", pp. 7-41, na p. 39, in: Hamdija Kreševljaković, *Nekrolozi, Sabrana Djela Hamdije Kreševljakovića*, III, (Sarajevo: O. Z. Rekulturna), 2022.

¹⁴² Cf. *Nasilje nad Ženama. Diskursi, Perspektive, Lekcije iz BH. Povijesti*, ed. Fahd Kasumović, (Sarajevo-Berlin: Filozofski Fakultet UNSA-Heinrich-Böll-Stiftung), 2024.

kulture, pored toga što se kulture kao takve ne smiju vrednovati.¹⁴³ U tom smislu, ozbiljan istraživač trebalo bi da ima na umu historičnost fenomena nazivanog patrijarhalizam. Patrijarhalizam je historijska pojava, a ne krivično djelo ili sramota. Jedna svjetski poznata naša naučnica, ponad toga i profeminista i jedan od prvaka suprotstavljanja islamofobiji te turskom sindromu malih balkanskih šovinizama, Vera Stein-E(h)rlich analizirala je tri stotine jugoslovenskih sela, tokom dvadesetih i tridesetih godina XX vijeka. Njen osnovni nalaz jeste da na Balkanu patrijarhalizma u pravom smislu riječi nema još od oko 1880. nego da sa prvim željeznicama galopirajuće nastupa nešto što je ona nazvala izmijenjeni patrijarhalizam. Radilo se o situaciji u kojoj su žene izgubile veliki dio zaštite koju joj je pružalo tradicionalno društvo, a to novo društvo jeste postalo modernizovano, ali nije postalo emancipovano, pa su zato žene u Bosni 1930. godine u mnogom pogledu društveno-položajno gore stajale nego 1830. godine.¹⁴⁴ U jednom od rijetkih produbljenih tumačenja balade o Hasanaginici, veliki filolog i balkanolog Henrik Barić, usprotivio se tumačenjima sudbine junakinje te balade u ključu prizemne sheme *na Balkanu, a pogotovo na „turskom“ Balkanu, žena je stvar*. Barić je podvukao da žena ni na Balkanu ni u Hasanaginici nije stvar, jer je balkanska patrijarhalna porodica strukturirana tako da je *briga o ženi kao ženi* povjerena muškarcu.¹⁴⁵

Višeslojnost patrijarhalizma uočavamo i u sudbini Hanumicine uspomene. Te dominantne majka koja je u mnogo čemu odredila živote i priključenija svoje djece njen dugovjeki sin Mahmut-beg Dido Filipović (u. 1978.) sjećao se do zadnjeg svoga daha sa neposrednom toplinom i ozarenošću djeteta, te sa dubokim poštovanjem svojstvenim jednom starovremenskom gospodinu koji je u svojoj majci poštovao i majku samu, ali i njenu *kuću*. Ali nikada sa jálom i / ili okrivljavanjem.

¹⁴³ Ruth Benedict, *Patterns of Culture*, new pref. Margaret Mead, intr. Franz Boas, (New York: Mentor Book), 1960, pp. 214-17; eadem, "Religion", *General Anthropology*, ed. Franz Boas, repr. of 1938 ed., (New York: Johnson Reprint Corporation), 1965, pp. 627-65, na p. 664.

¹⁴⁴ Vera S. E[h]rlich, *Porodica u Transformaciji: Studija u Tri Stotine Jugoslavenskih Sela*, (Zagreb: Naprijed), 1964; eadem, *Family in Transition: a Study of 300 Yugoslav Villages*, (Princeton, NJ: Princeton University Press), 1966.

¹⁴⁵ Henrik Barić, "Tragika u Pesmi o Hasanaginici", *Prilozi Proučavanju Narodne Poezije*, V/2, 1938, pp. 165-70, posebno na p. 169.

IZVORI I LITERATURA

Primarni arhivski izvori

Neobjavljeni primarni arhivski izvori

Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, Osmanski arhiv

Sidžil vakufnama, II,

Objavljeni primarni arhivski izvori

Barkan, Ömer Lûtfî, "Edirne Askerî Kassâmına Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *TTK Belgeler*, III/5-6, 1966, pp. 1-479.

Bojanić-Lukač, Dušanka, i Tatjana Katić, *Maglajski Sidžili 1816-1840.*, (Sarajevo: Bošnjački Institut), 2005.

Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za Vjersku i Vakufsko-Mearifsku Autonomiju, sabr. i ur. Ferdo Hauptmann, Građa za Proučavanje Političkih, Kulturnih i Socijalno-Ekonomskih Pitanja iz Prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX Vijek), Tom III, (Sarajevo: Arhiv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine), 1967.

Bosna-Hersek Vakfiyeleri, I, ed. Mevlüt Çam et alii, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları), 2016.

Hafizović, Fazileta, *Popis Sela i Zemlje Sandžaka Krka, Klis i Hercegovina Oslobođenih od Mletačke Republike 1701. Godine. BOA TTD 861 (Prijevod Katastarskog Deftera)*, (Zagreb-Sarajevo: Srpsko Kulturno Društvo Prosvjeta-Filozofski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu-Orijentalni Institut u Sarajevu), 2016.

Kreševljaković, Hamdija-Hamdija Kapidžić, *Vojno-geografski Opis Bosne pred Dubički Rat od 1785. Godine*, Građa, VII, Odjeljenje Istorisko-filoloških Nauka, 5, (Sarajevo: Naučno Društvo NR Bosne i Hercegovine), 1957.

Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI Vijek), ed. Lejla Gazić, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus Quintus, Serija III, Vakufname, Knjiga 1, (Sarajevo: Orijentalni Institut), 1985.

Zahirović, Nedim, "Vakufnama Nefise-hatun iz Visokog iz 1880. Godine", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXVII-XXVIII, 2008, pp. 134-43.

Primarni narativni izvori

Objavljeni primarni narativni izvori

Bosna-Hersek'te Bir Osmanlı Aydını Salih Safvet Başıç, haz. Dr. Genç Osman Geçer, (Tuzla: Arhiv Tuzlanskog Kantona), 2009.

Giljferding, Aleksandar F., *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, prev., kom. i bilj. Branko Čulić, predg. Milorad Ekmečić, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1972.

Jukić, Ivan Franjo, "Putovanje po Bosni Godine 1845.", *Sabrana Djela*, ed. Boris Ćorić, I, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Svjetlost), 1973, pp. 67-82.

idem, "Zemljopis i Poviestnica Bosne od Slavoljuba Bošnjaka", *Sabrana Djela*, ed. Boris Ćorić, I, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Svjetlost), 1973, pp. 159-321.

Kumičić, Eugen, *Začudeni Svatovi; Pod Puškom*, Stoljeća Hrvatske Književnosti, XXXV, ed. Stjepan Težak, (Zagreb: Matica Hrvatska), 1998.

"Memoari Živka Crnogorčevića", ed. Milenko S. Filipović, *Grada ANUBiH, XIV, Odjeljenje Istorijsko-Filoloških Nauka*, 10, (Sarajevo: ANUBiH), 1966, pp. 7-109.

Epigrafika

Objavljena epigrafika

Mujezinović, Mehmed, *Islamska Epigrafika Bosne i Hercegovine*, II², Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Sarajevo-Publishing), 1998.

Kazivači

Rasema Čustović-Kapetanović rođ. Musakadić (Musakadija), ćerka Faik-age Musakadića (Musakadije), iz Sarajeva i Zagreba

Hatidža Hatidžabla Đumišić rođ. Kulenović-Bajbut, ćerka hadži-Mahmut-begaKulenovića-Bajbuta i Nure Idrizbegović, iz Kulen-Vakufa, Istanbula, Skoplja, Banje Luke, i Sarajeva

Bakir Džinić, sin dr Ali-Kjamil-bega Džinića i Seide Pašić-Fidahić, iz Banje Luke i Sarajeva

Vezira Džumhur rođ. Pe(h)livan, ćerka Malika Pe(h)livana i Havve rođ. Pe(h)livan, pastorka dr Makbule Filipović, iz Beograda i Istanbula

Zuko (Zulfikar) Džumhur, sin hafiz-Abduselam-efendije Džumhura i Vasvije rođ. Tufo, iz Sarajeva i Beograda

Fahrija Fadilpašić rođ. Hrasnica, ćerka dra Halid-bega Hrasnice i Munire rođ-
Mutevelić, iz Sarajeva

Đula rođ. i ud. Filipović, ćerka Ali-bega Filipovića i Zilhe rođ. Filipović, iz
Glamoča i Banje Luke

Ahmed Filipović, sin Husein Hifzi-bega Filipovića i Đule rođ. Filipović, iz
Rastoke kod Ključa, Ključa, i Banje Luke

Mahmut-beg Filipović, sin hadži-Ahmed-bega Filipovića i Hanumice rođ.
Đumišić, iz Rastoke kod Ključa, Ključa, Beograda, Banje Luke, i Sarajeva

Makbula-Bula Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu (Crnoglavić), ćerka Mahmut-bega
Filipovića i Paše rođ. Kulenović, iz Rastoke kod Ključa, Ključa, Sarajeva,
Beograda, Milana, Istanbula, i New Yorcka

Mensura Filipović rođ. Tetarić, ćerka Zaim-age Tetarića, iz Banje Luke

Mevhiba-Hiba Filipović, ćerka Muhamed-bega Filipovića i Sidike rođ. Filipović,
iz Ključa

Muhamed Filipović, sin Sulejman-bega Filipovića i Đule rođ. Filipović, iz Banje
Luke i Sarajeva

Nedim Filipović, sin Šerif-bega Filipovića i Hajrije rođ. Filipović, iz Glamoča,
Ključa, i Sarajeva

Nusreta-Nuna Filipović, ćerka Hamdi-bega Filipovića i Nure rođ. Filipović, iz
Glamoča, Banje Luke, i Sarajeva

Safija-Fića Filipović-Weiss, ćerka Mahmut-bega Filipovića i Paše rođ. Kulenović,
iz Rastoke kod Ključa, Ključa, Sarajeva, Beograda, Milana, i New Yorcka

Sulejman Filipović, sin Mahmut-bega Filipovića i Paše rođ. Kulenović, iz Ključa,
Beograda, Banje Luke, i Sarajeva

Zaim Filipović, sin Šerif-bega Filipovića i Hajrije rođ. Filipović, iz Ključa i
Sarajeva

Zarfija-Zarfa Filipović, ćerka Šerif-bega Filipovića i Hajrije rođ. Filipović, iz
Ključa, Banje Luke, i Sarajeva

Hajrudin Hadžiselimović, sin Mehmed-age Mehage Hadžiselimovića i jedne
odive iz tešanjske porodice Ahmetagić, iz Banje Luke i Sarajeva

Fethija-Fetha Hasić rođ. Filipović, ćerka Šerif-bega Filipovića i Hajrije rođ.
Filipović, iz Ključa, Jezera, Banje Luke, i Sarajeva

Hamid Husedžinović, unuk hadži-Hamid-age Husedžinovića, iz Banje Luke

Meliha Husedžinović, praunuka hadži-Hamid-age Husedžinovića, iz Banje Luke i Sarajeva

Sultanija Husedžinović rođ. Tetarić, ćerka Zaim-age Tetarića, iz Banje Luke

Pašakada Karaselimović rođ. Tetarić, ćerka Zaim-age Tetarića, iz Banje Luke

Dževdet Karaselimović, sin Mehmed-age Mehage Karaselimovića i Pašakade rođ. Tetarić, iz Banje Luke, Sarajeva, i Zagreba

Aiša Kulenović rođ. Filipović, ćerka Hamdi-bega Filipovića i Nure rođ. Filipović, iz Glamoča, Banje Luke, i Sarajeva

Hidajeta-Hida Kulenović, ćerka Hamdi-bega Kulenovića i Zilhe rođ. Filipović, iz Ključa

Ibrahim Tabaković, iz Banje Luke

Mujesira-Esa rođ. Miralem, ćerka Nisvete rođ. Kulenović-Haračlija, iz Travnika, Sarajeva, i Mostara

Fahrija Teskeredžić rođ. Firdus, ćerka Ibrahim-bega Firdusa i Zlatije-Zlatke Džabić, iz Hlivna, Istanbula, Travnika, i Sarajeva

Fahrija Zubčević rođ. Teskeredžić, ćerka Osman-bega Teskeredžića i Almase rođ. Kapetanović-Ljubušak, iz Travnika i Sarajeva

Sekundarna literatura

Monografije

Aličić, Ahmed S., *Pokret za Autonomiju Bosne od 1831. do 1832. Godine*, (Sarajevo: Orijentalni Institut), 1996.

Begović, prof. ing. Branislav, *Razvojni Put Šumske Privrede u Bosni i Hercegovini u Periodu Austro-ugarske Uprave (1878-1918) sa Posebnim Osvrtom na Eksploataciju Šume i Industrijsku Prerađu Drveta*, Djela, LIV, Odjeljenje Društvenih Nauka, 31, (Sarajevo: ANUBiH), 1978.

Benedict, Ruth, *Patterns of Culture*, new pref. Margaret Mead, intr. Franz Boas, (New York: Mentor Book), 1960.

Bilmen, Ömer Nasuhî, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilahât-i Fıkhiyye Kamusu*, V, (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi), 1952.

Bojanić-Lukač, Dušanka, *Istorijska Osnova Narodne Pesme "Bolest Muja Carevića"*, p. o. iz *Prilozi za Jezik, Književnost, Folklor i Istoriju*, XXXVIII / 1-2, 1972.

Burek, Ahmet, *Prezimana Livna i Livanjskog Polja*, (Fojnica: Štamparija Fojnica), 2019.

- Burke, Peter, *What is Cultural History*, (Cambridge, UK: Polity Press), 2004.
- Bušatlić, Hafiz Abdulah, *Porodično i Nasljedno Pravo Muslimana. (Glavne Ustanove i Propisi)*, (Sarajevo: Islamska Dionička Štamparija), 1926.
- Buturović, Đenana, *Morići: Smisao Sjećanja i Pamćenja*, (Sarajevo: Svjetlost), 2009.
- Crews, Robert D., *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press), 2006.
- Crone, Patricia, *Roman, Provincial, and Islamic Law: the Origins of the Islamic Patronate*, (Cambridge, UK: Cambridge University Press), 1987.
- Ćurčić, Vejsil, *Lov sa Sokolom u Bosni i Hercegovini. Die Falkenbeize in Bosnien und der Hercegovina*, 2. ispr. izd., (Zagreb: Tiskara Zaklade Narodnih Novina), 1937.
- Ekmečić, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije*, I-II, (Beograd: Prosveta), 1989.
- E[h]rlich, Vera S., *Porodica u Transformaciji: Studija u Tri Stotine Jugoslavenskih Sela*, (Zagreb: Naprijed), 1964.
- eadem, *Family in Transition: a Study of 300 Yougoslav Villages*, (Princeton, NJ: Princeton University Press), 1966.
- Filipović, Ibrahim, *Filipovići. Bosanska Muslimanska Porodica, Njen Postanak, Razvoj i Uticaj od 1574. do 1991. Godine*, (Sarajevo: Piščevo Izdanje), 1991.
- Filipović, Nenad, *Acta Ottomanica Saraevoensia. (Osmanski Dokumenti Arhiva OIS UNSA-Studijski Katalog)*, (Sarajevo: CIR UNSA), 2024.
- Gadžo-Kasumović, Azra, *Katalog Osmanskih Dokumentata (I)*, (Sarajevo: Gazi Husrev-begova Biblioteka), 2018.
- Ginzburg, Carlo, *History, Rhetoric, and Proof*, (Hannover & London: University Press of New England), 1999.
- Hadžijahić, Muhamed, *Šerijatsko-pravne Ustanove o Umjetnom Pobačaju i Njihova Primjena u Islamskoj Državi. Napisao—Slušač Prava na Pravnom Fakultetu u Zagrebu*, (Zagreb: Tiskara Merkantile), 1940.
- Handbook of Oral History*, edid. Thomas L. Charlton, Loi E. Myers, and Rebecca Sharpless, (Lanham, Md.: Altamira Press), 2006.
- Hodžić, Mehmed, *Od Mostara do Beograda. Politička i Društvena Djelatnost Šerifa Arnautovića*, Historijske Monografije, XXXIV, (Sarajevo: 2025).
- Kamberović, Husnija, *Begovski Zemljišni Posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. Godine²*, (Sarajevo: Naučno-istraživački Institut Ibn Sina), 2005.

- Kozłowski, Gregory C., *Muslim Endowments and Society in British India*, (Cambridge, UK: Cambridge University Press), 1985.
- Kreševljaković, Hamdija, *Sarajevo za Vrijeme Austro-Ugarske Uprave (1878-1918.)*, (Sarajevo: Arhiv Grada Sarajeva), 1969.
- Krnjević, Hatidža, *Usmene Balade Bosne i Hercegovine. Knjiga o Baladama i Knjiga Balada*, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Svjetlost), 1973.
- Milojević, Borivoj Ž., *Kupreško, Vukovsko, Ravno i Glamočko Polje- Naselja i Poreklo Stanovništva*, Srpski Etnografski Zbornik, XXV, Naselja i Poreklo Stanovništva, 13, (Beograd: SKA), 1923.
- Musallam, Basim F., *Sex and Society in Islam: Birth Control Before the Nineteenth Century*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, (Cambridge, UK-New York: Cambridge University Press), 1983.
- Nasilje nad Ženama. Diskursi, Perspektive, Lekcije iz BH. Povijesti*, ed. Fahd Kasumović, (Sarajevo-Berlin: Filozofski Fakultet UNSA-Heinrich-Böll-Stiftung), 2024.
- Nazečić, Salko, *Iz Naše Narodne Epike. I. Hajdučke Borbe oko Dubrovnika i Naša Narodna Pjesma*, (Sarajevo: Svjetlost), 1959.
- Omanović-Veladžić, Alma, *Hronika Muhameda Enverija Kadića kao Izvor za Izučavanje Kulturne Historije Bosne i Hercegovine*, Posebna Izdanja LXV, (Sarajevo: Orijentalni Institut), 2021.
- Powers, David S., *Studies in Qur'an and Ḥadīth: the Formation of the Islamic Law of Inheritance*, (Berkeley: University of California Press), 1986.
- Samardžić, Radovan, *Usmena Narodna Hronika*, (Novi Sad: Matica Srpska), 1978.
- Silajdžić, Dr. Alija, *Testament u Šerijatskom Pravu*, (Sarajevo: Državna Tiskara), 1941.
- Smajić, Ramiza, *Bosanska Krajina: Historija, Legende i Mitovi*, (Sarajevo: Dobra Knjiga), 2009.
- eadem, *Migracije i Bosanski Ejalet 1683-1718.*, Historijske Monografije, XXIV, (Sarajevo: Institut za Historiju UNSA), 2022.
- Sokolović, Osman A., *O Kreditima u Bosni za Turske Uprave (1463.-1878.). (Naročito Obzirom na Vakufske i Pupilarne Gotovine). Djelomično Pretiskano iz „Osvita“*, (Sarajevo: Tiskara „Bosanska Pošta“), 1944.
- Spomenica Dvadesetpetogodišnjice Gajreta 1903-1928*, ur. Hamza Humo, (Sarajevo: Glavni Odbor Gajreta), 1928.

Šehić, Nusret, *Autonomni Pokret Muslimana za Vrijeme Austrougarske Uprave u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Svjetlost), 1980.

Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, (Tešanj: Planjax), 2016.

Tepić, Ibrahim, *Bosna i Hercegovina u Ruskim Izvorima (1856-1878)*, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1988.

Uluç, Lâle, *Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth Century and the Importance of Nakkaşhane*, Pera-Blätter, XXXV, (Istanbul: Orient-Institut), 2022.

Younis, Hana, *Svakodnevni Život u Sarajevu (1850-1878.)*, (Sarajevo: Centar za Osmanističke Studije), 2019.

eadem, *Biti Kadija u Kršćanskom Carstvu. Rad i Osoblje Šerijatskih Sudova u Bosni i Hercegovini 1878-1914*, Historijske Monografije, XXI, (Sarajevo: Institut za Historiju), 2021.

Članci

Artan, Tülay, "A Book of Kings Produced and Presented as a Treatise on Hunting", *Muqarnas*, XXV, 2008, Tribute to Oleg Grabar, pp. 299-330.

Barić, Henrik, "Tragika u Pesmi o Hasanaginici", *Prilozi Proučavanju Narodne Poezije*, V/2, 1938, pp. 165-70.

Benedict, Ruth, "Religion", *General Anthropology*, ed. Franz Boas, repr. of 1938 ed., (New York: Johnson Reprint Corporation), 1965, pp. 627-65.

Božić, Ivan, "Svijet Ratničkih Družina i Katuna", *Istorija Crne Gore*, II / 2, (Titograd: Redakcija za Istoriju Crne Gore), 1970, pp. 348-70.

Buturović, Đenana, "Porodični Odnosi u Epskim Narodnim Pjesmama Muslimana u Bosni i Hercegovini", *Glasnik Zemaljskog Muzeja, Etnologija*, n. s., XVIII, 1963, pp. 41-59.

Buturović, Lada, "Poetika Baladeskne i Epske Pjesme o Pogibiji Hifzi-bega Đumišića", *Treptaj Žanra u Poetici Usmene Književnosti*, (Sarajevo: Svjetlost), 2010, pp. 87-119.

Buzov, Snježana, "Značaj Bosne za Razumijevanje Osmanskog Pravnog Sustava i Osmanske Pravne Prakse", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, LX, 2010, pp. 311-24.

Demir, Emir, "Šerijatskopравни Aspekti Novčanih Vakufa", *Novi Muallim*, XXVI / 102, 2025, pp. 81-86.

- Dostović, Nihad, "Dva Dokumenta iz Tuzlanskog Sidžila iz 1054-55 h. g. / 1644-45 Godine u Gazi Husrev-begovoj Biblioteci", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXXIII, 2012, pp. 59-106.
- idem, "O Gotovinskim Vakufskim Kreditima u Tuzlanskom Sidžilu 1644-1646", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, LXIII, 2013, pp. 221-32.
- idem, "Waqfs of Tuzla / Memlehatayn in the Zvornik (İzvornik) Sanjak According to the Tuzla Sicil from 1644-1646: An Overview", *Vakıflar Dergisi*, LX, 2023, pp. 73-88.
- Ekmečić, Milorad, "Hamdija Kreševljaković", *Enciklopedija Srpske Istoriografije*, edid. Sima Ćirković-Rade Mihaljčić, (Beograd: Knowledge), 1997, pp. 453-54.
- Fajić, Zejnil, "Popis Vakufnama iz Bosne i Hercegovine Koje se Nalaze u Gazi Husrev-begovoj Biblioteci u Sarajevu", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, V-VI, 1978, pp. 245-302.
- Filan, Kerima, "Žene kao Vakiflije u Ranom Dobu Osmanske Bosne", *Pregled*, III-IV, 2005, pp. 61-80.
- Filipović, Milenko S., "Kontrola Rađanja na Glasincu", *Pregled*, CXIX, novembar 1933, pp. 666-69.
- idem, "Bijeli Pavle", *Istoriski Zapisi*, I / 3-4, I / 5-6, 1948, pp. 168-78, 256-63.
- idem, "Agrarnopravni Odnosi Zvani Paraspor ili Paraspur", *Čovek Među Ljudima*, izb. i predg. Đurđica Petrović, (Beograd: SKZ), 1991, pp. 256-79.
- idem, "Avunkulat", *Čovek među Ljudima*, izb. i predg. Đurđica Petrović, (Beograd: SKZ), 1991, pp. 307-08.
- idem, "Brak između Prvih Rođaka (Bint 'Amm) kod Srpskohrvatskih Muslimana", *Čovek među Ljudima*, izb. i predg. Đurđica Petrović, (Beograd: SKZ), 1991, pp. 357-75.
- Filipović, Nenad, "Šerifović, Šerifizade ili Šerifija", *Odjek*, V, 1986, p. 25.
- idem, "Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo u Djelu *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918* Milorada Ekmečića", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, XL, 1990, pp. 433-57.
- idem, "Quelques particularités de l'institution matrimoniale dans le begovat de Bosnie", *La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècles)*, III, *La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen Age jusqu'au début du XXe siècle. Recueil d'études*, edid. Verena Han-Marina Adamović, (Belgrade-Paris: L'Institut des études balkaniques-CNRS), 1991, pp. 183-90.

- idem, "Bošnjaci u Bici kod Sente 1697. Godine-Videnje Pjesnika Fidai-bega", *Prilozi za Orientalnu Filologiju*, XL, 1990, pp. 309-33.
- idem, "Lady Mary Wortley Montagu i Ahmed-beg od Kumodraža", *Prilozi za Orientalnu Filologiju*, LIX, 2009, pp. 147-202.
- idem, "Paša Nuhbegović i Braća Gagići". *Specto*, II, 2025, pp. 13-53.
- Fotić, Aleksandar, "O Fajdi i Amanetu, XVI-XVIII Vek (I Ponešto o Kreditu na Osmanskom Balkanu)", *Nomophylax: Zbornik Radova u Čast Srđana Šarkića*, edid. Marko Božić i Tamara Ilić, (Beograd: Pravni Fakultet Univerziteta Union i Službeni Glasnik), 2020, pp. 423-46.
- Gaćanin, Sabaheta, "Eight Paradises Chronicle about the Sultan Hunting: Sources of Oriental Provenance for Studying the Interactions of Humans and Nature", *Annales*, XXXV / 1, 2025, pp. 71-80.
- Gadžo-Kasumović, Azra, "Vasijetname na Osmanskom Jeziku", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXV-XXVI, 2007, pp. 45-86.
- Hadžijahić, Muhamed, "Hifzi beg Đumišić", *Novi Behar*, VII / 11-14, 1934, pp. 174-76.
- Husić, Aladin, "Novčani Vakufi u Bosni u Drugoj Polovini 16. Stoljeća", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXXII, 2011, pp. 35-59.
- Kafadar, Cemal, "Ben ve Başkaları. On Yedinci Yüzyıl İstanbulu'nda Bir Dervişin Güncesi ve Osmanlı Edebiyatında Birinci Ağızdan Anlatılar", *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken. Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, (İstanbul: Metis Yayınları), 2009, pp. 39-71.
- Kapidžić, Hamdija, "Agrarno Pitanje u Bosni i Hercegovini za Vrijeme Austrougarske Uprave (1878-1918)", *Godišnjak Društva Istoričara Bosne i Hercegovine*, XIX, 1970-1971, pp. 71-95.
- Lord, Albert B., "History and Tradition in Balkan Oral Epic and Ballad", *Western Folklore*, XXXI, 1972, pp. 53-60.
- Marom, Roy, "The Abu Hameds of Mulabbis: an Oral History of a Palestinian Village Depopulated in the Late Ottoman Period", *British Journal of Middle Eastern Studies*, L / 1, 2023, pp. 87-106.
- Maslo, Amer, "Uvodna Studija. „Bistar, Naobražen i Čedan“: Znanstveni Put i Razvoj Hamdije Kreševljakovića", pp. 7-41, in: Hamdija Kreševljaković, *Nekrolozi*, Sabrana Djela Hamdije Kreševljakovića, III, (Sarajevo: O. Z. Rekultura), 2022.

- Merhumov Poštovatelj* [=Nedim Filipović], “Merhum Salih ef. Demirović”, *Islamska Svijest*, II / 1933, № 29, p. 6.
- Momigliano, Arnaldo D., “The Rhetoric of History and History of Rhetoric: On Hayden White’s Tropes”, *Comparative Criticism. A Yearbook*, III, 1981, pp. 255-68.
- Muderizović, Riza, “O Junačkoj Smrti Hifzibega Đumišića”, *Novi Behar*, I /1, 1927, pp. 8-9.
- Nametak, Alija, “Atlagići u Povijesti i Narodnoj Tradiciji”, *Zbornik za Narodni Život i Običaje Južnih Slavena*, XLII, 1964, pp. 183-216 + 1 t. (dvostrano).
- Sučeska, Avdo, “Vakufski Krediti u Sarajevu u Svjetlu Sidžila Sarajevskog Kadije iz Godine 973, 974 i 975 / 1564-1565-1566”, *Godišnjak Pravnog Fakulteta u Sarajevu*, II, 1954, pp. 343-78.
- Simić, Ljuba, “Narodne Pesme Stanovništva Jednog Dela Bosanske Posavine. Prilog Proučavanju”, *Glasnik Zemaljskog Muzeja, Etnologija, n. s.*, XX-XXI, 1965-1966, pp.167-208.
- Skarić, Vladislav, “Uticaj Turskog Vladanja na Društveni Život”, *Izabrana Djela*, ed. Milorad Ekmečić, II, Prilozi za Istoriju Sarajeva, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1985, pp. 270-77.
- Šehić, Zijad, “Putovanje Bosanskohercegovačkih Hodočasnika u Meku u Doba Austrougarske Uprave 1878-1918”, *Saznanja*, II, 2008, pp. 65-89.
- Younis, Hana, “Smrtni Slučajevi Tokom Hadža u Mekku kroz Primjere iz Građe Vrhovnog Šeriatskog Suda u Sarajevu u Periodu Austrougarske Uprave”, *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXXVII, 2016, pp. 197-217.

Rječnici

- Redhouse, Sir James W., *A Turkish and English Lexicon*³, fotostatski reprint izdanja iz 1892, (İstanbul: ÇağrıYayınları), 2006.
- Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika*, XVII (rajčetić-riječ), ed. Stjepan Musulin, superv. et rec. Dragutin Boranić i Petar Skok, lemm. Stjepan Bosanac et alii, (Zagreb: JAZU), 1953.
- Skok, Petar, *Etimologijski Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika*, III, edid. Mirko Deanović i Ljudevit Jonke, collab. Valentin Putanec, ((Zagreb: JAZU), 1973.

Statistički Priručnici

Rezultati Popisa Žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. Oktobra 1910, (Sarajevo: Statistički Odsjek Zemaljske Vlade), 1912.

Internet

Dženita Karić & Harun Bulyina & Piro Rexhepi, “Feel-Good Orientalism and the Question of Dignity. A Review Essay on Emily Greble’s *Muslims and the Making of Modern Europe*”, themaydan.com / 2023/ 02 / feel-good-orientalism-and-the-question-of-dignity, 2. II 2023, a najskoriji naš pristup je od 3. III 2026.

AN ENDOWMENT DEED FOR THE MOSQUE
IN THE VILLAGE RASTOKA NEAR KLJUČ DEDICATED
TO THE SOUL OF THE LATE
MAKBULA KULENOVIĆ NÉE FILIPOVIĆ
(26. rebî'u-l-âhir 1325 A. H. / Saturday, 8 June 1907 A. D.)

Summary

In this paper it is published a critical Bosnian translation of an Ottoman endowment deed based upon the oral will of Makbula Kulenović née Filipović. The destinatory of the will was the mosque in the village Rastoka near Ključ. The endowment deed was composed in 8 June 1907. The executor of the will as well as the overseer of the endowment was Makbula's brother Husein Hifzi-beg Filipović, an inhabitant of the village Rastoka near Ključ. Beside the translation, the endowment deed was analysed in this paper as a historical source. The deed is contextualised via a combination of the archival microhistory and an oral-historical analysis of various pieces of the oral memorates stemming from Makbula's narrower family. According to both Makbula's will and Makbula's endowment deed, she stipulated for certain religious ceremonies to take place in the mosque of the village of Rastoka. She also provided for the light devices in the mosque. A total sum she endowed was 400 Austrian Kronas. This ranked her endowment among the mid-ranked Muslim cash endowments in Bosnia. Makbula's family circle got its deserved attention in the paper, especially with regards to the colourful personality of her mother Hanumica Filipović née Đumišić.

Keywords: Makbula Kulenović née Filipović, Hanumica Filipović née Đumišić, Husein-beg Filipović, Mahmut-beg Filipović, Fehim-efendija Đumišić, Rastoka, mosque, oral history, patriarchy, history of women.